

Krohns hage på Stend 1771 - 1834

Krohns garden at Stend 1771-1834

Karin Fossbakk

UNIVERSITETET FOR MILJØ- OG BIOVITENSKAP

Institutt for landskapsplanlegging
Masteroppgave 30 stp. 2011

Krohns hage på Stend 1771-1834

Mastergradsoppgave skrevet av Karin Fosbakk
Universitetet for Miljø - og Biovitenskap

Våren 2011

Fig 1

Sammendrag

Mastergradsoppgaven “Krohns hage på Stend 1771-1834” er utarbeidet av Karin Fossbakk, som en avslutning på et femårig studieprogram innen landskapsarkitektur ved Universitetet for Miljø - og Biovitenskap på Ås.

Oppgavens problemstilling går ut på å utrede hagen på Stend Hovedgård i perioden fra 1771 til 1834, og å se på muligheter for en eventuell rehabilitering av hageanlegget.

Oppgaveområdet ligger i Fana sør i Bergen. Stend Hovedgård har en lang og innholdsrik historie og har blant annet vært adelig setegård og lystgård. I dag er det Stend Vidaregåande Skule som holder til på gården, men også andre kulturelle interesser holder til i området, blant annet teater, museum og kunstscole. Området er også et populært turområde. I denne oppgavens tidsavgrensede periode tjente Stend som lystgård for den rike og kjente familien Krohn i Bergen. Bergen var på denne tiden Norges største by, med et rikt borgerskap.

Det norske borgerskapet hadde vokst seg rikt og mektig i andre halvdel av 1700-tallet. Interessen og økonomien lå til rette for å kunne anlegge flotte hager, men tomtene inne i byen var for små. Derfor ble det vanlig å kjøpe såkalte lystgårder på landet, hvor man kunne få utløp for den voksende hageinteressen. Hovedmotivasjon for å anlegge disse hagene var å imponere handelspartnere og å demonstrere velstand. De hadde jevnlig kontakt med utlandet, noe som medførte at de også var oppdaterte på motene innen hagebruk.

I perioden som denne oppgaven begrenser seg til var det renessansen som var størst i Norge, men også barokken hadde kommet hit. På Stend finner man elementer og kjennetegn fra begge stileartene. Det skal ha vært i denne perioden at hagen på Stend var på sitt vakreste, men både før og etter har det eksistert en hage der. Disse bør også utredes grundig.

Krohns hage var preget av rette linjer og symmetri. Den var inndelt i to deler, en for nytte og en for pryde, og mellom disse var et fysisk skille. Av sentrale elementer i hagen kan nevnes oransjeri, lysthus, løvgang, dammer og kanaler. Hagens ytre avgrensning var definert av en mur. I kapittel 8 utredes disse elementene, og i kapittel 9 er det gjort et forsøk på en interpretasjon.

I dag er det ingen rester etter Krohns hage, i alle fall ikke på overflaten. Hagearkeologiske undersøkelser vil kunne si oss noe om hva som finnes gjemt under bakken. I kapittel 11 er dette temaet utdypet.

En rekonstruksjon av hagen på Stend innebærer at man bygger opp igjen hagen slik den var på et spesifikt tidspunkt. Her må alle hagens utviklingsfaser utredes, både dokumentarisk og

8
.....
hagearkeologisk, før man tar en beslutning på hva som skal gjennomføres.

Om det viser seg at det er riktig å rekonstruere Krohns hage må dette gjøres som helhet. En rekonstruert hage på Stend vil ikke kunne defineres som en historisk hage, men den vil allikevel formidle hagekunsthistorie, både i norsk og europeisk sammenheng.

.....

Abstract

“Krohns garden at Stend 1771 - 1834” is a master thesis in landscape architecture made by Karin Fossbakk at The Norwegian University of Life Sciences in Ås.

The problem to be solved is to explore the garden at Stend during the period between 1771 and 1834, and then look at options for a possible rehabilitation in this garden.

Stend is situated in Fana south in Bergen. Stend Manor has a long history and has among others served as a home for noblemen and as summerhome for rich bourgeoisie. Today Stend Highschool has the property, but other cultural interests are also located in the area. There is among others a theatre, museum and art school. It is also a popular hiking area. During the period of this assignment the property served as a *lystgård* (recreational villa during the summer season) for the rich family Krohn in Bergen. Bergen was at this time the biggest city in Norway.

The Norwegian bourgeoisie had become rich and powerful during the second half of the 18th century. Both interests and economics made them develop the idea to build great gardens, but their small properties in the city made it impossible. That is why they bought new properties in the countryside where they could build big houses and gardens. The main motivation to establish these gardens was to impress trading partners and to demonstrate their welfare. Because of their regular contact with other countries in Europe they were updated on the garden trends.

Within the time limits in history for this assignment the renaissance was most popular in Norway, but also baroque trends have arrived. The garden at Stend had elements and characteristics from both styles. The garden between 1771 and 1834 is said to be the most beautiful in Stend's garden history, but it has been a garden here both before and after this specific period of time. All parts of history should be examined further.

Krohn garden was characterized by straight lines and symmetry. It was divided into two different parts, one ornamental garden and one kitchen garden, and it was a physical distinction between them. Some of the key elements in this garden were the orangerie, the gazebo, the green tunnel, ponds and canals. The garden's outer delimitation was defined by a brick wall. In chapter 8 you can read about these different elements, and in chapter 9 it is made an attempt at an interpretation.

Today there are no visible traces of Krohn's garden, but garden archaeological studies can tell us more about what is hidden under the surface. In chapter 11 you can read more about this topic.

A reconstruction of the garden at Stend means that you rebuild the garden as it was in a

specific period of time. Here you have to examine all the development stages in the gardens history, both from documentary sources and garden archaeological studies, before you decide what to do.

If it turns out to be correct to reconstruct Krohns garden at Stend this has to include the whole garden, not just parts of it. A reconstructed garden at Stend can not be defined as a historical garden, but it will still communicate the garden history, both European and Norwegian.

Innhold

.....	11
Sammendrag.....	7
Abstract.....	9
Innhold.....	11
Forord.....	14
1. Innledning.....	15
1.1 Oppgaveområdet.....	15
1.2 Stends historiske hage.....	15
1.3 Problemstilling.....	16
1.4 Metode.....	16
2. Tidens forhold.....	17
2.1 Opplysningstiden.....	17
2.2 Befolkning.....	17
2.3 Politisk.....	17
2.4 Økonomisk.....	18
3. Norges hagekunsthistorie.....	19
4. Bergen.....	25
4.1 Det historiske Bergen.....	25
4.2 Bergens avlsgårder og lystgårder.....	26
5. Stend.....	27
5.1 Navnet Stend.....	27
5.2 Gården Stend.....	27
5.3 Stend som avlsgård og lystgård.....	28
5.4 Eierne.....	29

.....

.....12		
6.	Familien Krohn på Stend.....	31
7.	Den historiske hagen på Stend.....	33
8.	Krohns hage på Stend.....	35
8.1	Kilder til kunnskap.....	35
8.2	Bearbeiding av kildemateriale.....	41
8.3	Områdeavgrensning.....	41
8.4	Hagens fysiske avgrensning.....	43
8.5	Hovedbygning.....	44
8.6	Gårdstun.....	45
8.7	Adkomst.....	45
8.8	Akser og symmetri.....	46
8.9	Funksjonsinndeling.....	47
8.10	Oransjeri.....	49
8.11	Drivhus.....	50
8.12	Lysthus.....	51
8.13	Fasader.....	52
8.14	Parterrehage.....	52
8.15	Løvgang.....	53
8.16	Vann i hagen.....	55
	8.16.1 Fiskedammer.....	55
	8.16.2 Kanaler.....	56
8.17	Vegetasjon.....	57
8.18	Dekorasjoner.....	59
8.19	Gartnere.....	60
9.	Interpretasjon av Krohns hage.....	62
10.	Hagen på Stend i dag.....	65
11.	Hagearkeologi.....	68
12.	Bevaring av hagen på Stend.....	71
.....		

..... 13

13. Oppsummering.....77

14. Kilder.....78

14.1 Litteratur.....78

14.2 Websider.....80

14.3 Informanter.....83

14.4 Arkiv.....83

14.5 Illustrasjoner.....84

15. Vedlegg

1. Firenze-charteret

2. Schnitlers rekonstruksjoner

3. Planteliste fra Damsgård

.....

Forord

Min interesse for Stend startet med kurset LAA 321 Restaurering og bevaring av historiske hager; 3D-visualisering som jeg deltok på høsten 2009. Den gangen ble vi delt inn i grupper, hvor vi jobbet med ulike deler av hagen, men med hele historiens løp. I dette kurset synes jeg fokuset lå litt for mye på 3D-visualiseringen, og på grunnlag av dette valgte jeg tema for masteroppgaven. Jeg visste hvilken tidsepoke som interesserte meg mest i Stends hagehistorie. Denne har jeg nå fått muligheten til å undersøke ytterligere, i tillegg til at jeg har kunnet sette meg inn i ulike problemstillinger rundt bevaring av historiske hageanlegg

Jeg vil gjerne rette en stor takk til hovedveileder Annegreth Dietze-Schirdewahn, som har bidratt med veiledning, kunnskap og motivasjon gjennom denne oppgaven. Takk for at du har stilt de riktige kritiske spørsmålene for å få meg videre, og takk for at du har svart på mine spørsmål. En takk rettes også til Jone Erdal i Bergen og Rune Kvam ved Hordamuseet.

Høsten 2006 begynte jeg å studere landskapsarkitektur på Ås. Jeg var strålende fornøyd, og veldig stolt over å ha klart kravet for å komme inn. Jeg følte at landskapsarkitektur var det riktige valget for meg, men hvor sikker kan man være som nittenåring, når man skal bestemme hva man vil gjøre med resten av livet sitt? Jeg var en av få i klassen som kom rett fra videregående skole, og følte meg relativt ung og uvitende. Den gangen følte fem år som utrolig lang tid, og jeg var sikker på at etter fem år kunne jeg alt.

Jeg angret aldri, og den dag i dag vet jeg at jeg tok det riktige valget. Fem år er gått fort, og jeg nærmer meg ferdig utdannet landskapsarkitekt. Jeg har hatt fem fine studieår på Ås hvor jeg har lært utrolig mye, både faglig og ikke minst om meg selv. Jeg har litt mer erfaring og føler meg fremdeles ung.

Nå skal jeg ut i arbeidslivet, og lære i den evige skolen. Det er det som er så bra med dette faget. Det er alltid i utvikling, alltid noe nytt å lære, alltid utfordring, alltid variasjon og best av alt; det er aldri kjedelig.

Til slutt vil jeg benytte anledningen til å takke min samboer Kim, som gjennom de siste fem årene har stått tålmodig ved min side, både i oppover - og nedoverbakker, og alltid støtter meg i alt jeg gjør. Takk for en god skulder i stressende perioder, takk for at du har holdt ut med meg og takk for all motivasjonen du har gitt meg. Jeg vil også takke mamma og pappa som er stolte av meg uansett hva jeg gjør. Dere gjør meg stolt av meg selv.

1. Innledning

1.1 Oppgaveområdet

Stend Hovedgård ligger i Fana, sørøst i Bergen kommune (Fig 2). Fana ble en del storkommunen Bergen i 1972 (Bergen kommune 2011) og er i dag den største av bydelene arealmessig, med 150,99 km² landareal og 8,92 km² ferskvann (Wikipedia 2011, Fana). Bydelen har rundt 37.000 innbyggere (Bergen kommune 2011).

Gården eies nå av Hordaland fylkeskommune, og det er Stend Vidaregåande Skule som disponerer eiendommene. Det har de gjort siden 1860-årene. I dag domineres eiendommen av drifts- og skolebygninger i forbindelse med skolens opplæring. Ned mot sjøen er Hordamuseet, med hovedbygningen og de tilflyttede bygningene som tilhører museet, i tillegg til andre gamle kulturminner. Området er i dag et populært turområde for både lokalbefolkningen i Fana, og for de som bor inne i byen. En badestrand tiltrekker seg folk i sommerhalvåret. Museet står også for en del familiearrangementer som gir området et rikt folkeliv.

Det eneste som er igjen av den opprinnelige hovedgården er den gamle hovedbygningen, som i store trekk har holdt seg uforandret siden slutten av 1600-tallet. Den ble fredet av Riksantikvaren i 1924, og det er senere blitt utført flere restaureringsarbeider her. I dag er det Hordaland Teater som disponerer hovedbygningen (Wikipedia 2011, Stend Hovedgård).

På Stend Vidaregåande Skule er studieretningene naturbruk og idrettsfag i tillegg til allmenn påbygning. I underkant av 300 elever går på Stend Vidaregåande Skule (Stend vgs 2011).

1.2 Stends historiske hage

Mot slutten av 1700-tallet hadde gården sine glansdager som lystgård for den rike familien Krohn, og på denne tiden skal gården ha vært kjent for å ha en av de fineste hagene i landet, med løvgang, lysthus og oransjeri som noe av innholdet. Krohn eide gården fra 1765 til 1842, gjennom fire generasjoner, og det skal ha vært i perioden 1771 til 1834 at hagen var på sitt vakreste, da den var eid av Wollert Krohn den eldre og Wollert Krohn den yngre. Etter dette gikk det nedover med hagen (Schnitler 1916, 201-205), og i dag er det lite som tyder på at den en gang eksisterte.

Det er for tiden en pågående rehabiliteringsdiskusjon rundt hagen på Stend, og da særlig med fokus på det som refereres til som "renessanshagen". Dette er stort sett den hagen som eksisterte på slutten av 1700-tallet. I forbindelse med denne diskusjonen er denne utredningen svært aktuell.

Fig 2. Stends beliggenhet i Fana i Bergen.

1.3 Problemstilling

Utredning av hagen på Stend Hovedgård i perioden fra 1771 til 1834, og muligheter for en eventuell rehabilitering av hageanlegget.

Jeg har valgt denne tidsperioden nettopp fordi det var i denne perioden at hagen var på sitt flotteste, og det er denne hagen som blir omtalt i kildene. Videre ønsker jeg å se på om det i dag finnes noen spor etter fordums glans og igjen drøfte muligheter for restaurering, rekonstruksjon eller fri fornying av anlegget.

1.4 Metode

Feltarbeid

I arbeidet med utredning av hagen på Stend er det blitt foretatt til sammen tre befaringer på oppgaveområdet. Første gang var i september 2009, og da i forbindelse med et annet kurs på Ås, LAA321 Restaurering og bevaring av historiske hager; 3D-visualisering. Deretter er oppgaveområdet besøkt i februar og april i 2011.

Litteraturstudie

Det er gjort en litteraturstudie av skriftlig publisert materiale. Dette omhandler generell informasjon rundt hagebruk fra denne tiden, men også spesifikk informasjon om Stend. I tillegg er det studert en del rundt ulike prinsipper ved bevaring av historiske hageanlegg.

Arkiv

I november 2010 besøkte jeg Manuskriptsamlingen på Universitetet i Bergen, hvor jeg så på "Det Krohnske Familiearkiv".

Bearbeiding av den oppsamlede informasjonen

Denne utredningen ender opp med en konklusjon på hvordan jeg har kommet fram til anlegget at så ut, ut ifra mine kilder. Deretter følger en diskusjon rundt hva som bør gjøres videre i anlegget med tanke på bevaring.

2 Tidens forhold

Mye skjedde i det norske samfunnet på det valgte tidspunktet, og det er viktig å ha en innsikt i dette for å kunne forstå hagens utvikling bedre.

2.1 Opplysningstiden

Dette var på slutten av den såkalte opplysningstiden i Europa, og dens ideer preget også Norge. Kunnskap og folkeopplysning som redskap for å danne et bedre samfunn var den drivende ideen, og fornuften var det viktigste virkemiddelet. I løpet av perioden ble det gjort store endringer, både politisk, vitenskaplig og humanitært.” Naturvitenskapen hadde hatt en rivende utvikling i perioden. Det ble stilt krav om folkestyre, menneskerettigheter og reduksjon av kirkens makt i samfunnet. Kimen til likestilling av kvinner og menn ble sådd i denne perioden” (Ringstad 2010, 31).

2.2 Befolkning

De første folketellingene ble utført i Norge i 1769 og 1801 (SNL 2010, Folketelling). I 1769 var det ca 730 000 innbyggere i Norge (Dietze 2007, 25). I 1801, som regnes som den første pålitelige folketellingen, var innbyggertallet steget til ca 880 000 innbyggere (SNL 2009, historisk oversikt). Tallet fortsatte å stige raskt utover 1800-tallet. I denne perioden opplevde man også en økende grad av tilflytting til byer og tettbygd strøk (Dietze 2007, 25). Hordaland var helt klart det fylket i Norge med høyest innbyggertall i 1801 med 78 900 innbyggere (SSB 2009). Det er naturlig å tro at en stor andel av disse bodde inne i byen, da Bergen var Norges største by fram til 1830-årene (SNL 2009, Bergen). Det økte folketallet kom mye på grunn av at økonomien i Norge bedret seg (Skard 1963, 69).

2.3 Politisk

Fra 1380 var Norge i union med Danmark, og ble administrert og styrt av det danske hoffet. Embetsmenn i Norge var enten danske eller nordmenn utdannet i Danmark. Også handelsstanden i Norge var dansker eller tilhengere av unionen. Dette førte til politisk og økonomisk avhengighet (Dietze 2007, 25-26).

Tanken om uavhengighet etablerte seg mer og mer utover 1700-tallet i Norge. Det norske borgerskapet, som besto av embetsmenn, skipsredere og kjøpmenn, arbeidet blant annet for å få opprettet eget universitet og bank i hovedstaden Christiania. De lyktes imidlertid ikke med

.....
dette i første omgang (Dietze 2007, 26).

Under napoleonskrigen, som hadde innvirkning på Skandinavia mellom 1805 og 1814, ble på nytt tanken om uavhengighet aktuell. Danmark-Norge var på Frankrike og Napoleons side, mot England som hadde med seg blant annet Sverige. Frankrike tapte krigen og resultatet førte til at Norge ble gitt til Sverige. I 1814 laget Norge sin egen grunnlov, og denne fikk de beholde i tillegg til nasjonalforsamlingen “som en form for lokale myndigheter”. Den svenske kongen var allikevel overhodet (Dietze 2007, 26). Det som videre vil bli omtalt som unionsoppløsningen er Norges løsrivelse fra Danmark. Utviklingen av den norske grunnlov er et direkte resultat av opplysningstidens politiske ideer (SNL 2011, Opplysningstiden).

Mange viktige steg mot uavhengighet ble tatt på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet.

2.4 Økonomisk

I Norge var det ingen adel på slutten av 1700-tallet (Dietze 2007, 26). Den økonomiske overklassen var hovedsaklig dominert av handelsmenn og embetsmenn (Ringstad 2010, 31). Disse blir videre omtalt som det norske borgerskapet. Det norske borgerskapet besto hovedsaklig av menn som hadde slått rot i landet, selv om de fleste ikke hadde norske røtter (Skard 1963, 69).

Som tidligere nevnt var Norge økonomisk avhengig av Danmark gjennom århundrer, men det norske borgerskapet arbeidet seg sterkere, og mot slutten av 1700-tallet jobbet de aktivt for å komme ut av unionen.

Fra midten av 1700-tallet ble de økonomiske forholdene stadig bedre (Skard 1963, 69). “Norske handelsmenn opplevde en eventyrlig økonomisk vekst på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet” (Ringstad 2010, 31). De opparbeidet seg store eiendommer, penger og makt i samfunnet. Akademikere og prester dannet en annen mektig gruppe i samfunnet, men uten å være like velstående økonomisk sett. Det er gjennom deres publikasjoner vi kan få informasjon om hvordan forholdene var (Dietze 2007, 26).

Under napoleonskrigen fikk Norge en økonomisk nedgang, spesielt trelasthandlerne. Dette på grunn av at de mistet kontakten med England som lenge var en viktig handelspartner. Man måtte da finne nye måter å lykkes på (Dietze 2007, 27).

.....

3 Norges hagekunsthistorie

For å forstå hagen på Stend er det nødvendig å se på tendensene innen hagekunsten både i Europa og andre norske hager. Her er det i hovedsak sett på det som var aktuelt i det 18. og 19. århundre. For ytterligere informasjon om de beskrevne epoker, eller epoker før og etter anbefales leseren å se til annen litteratur, for eksempel Magne Bruuns ”Norske hager gjennom tusen år”.

Som vi nå har sett var det mye som hadde skjedd og skulle skje i Norge mot slutten av 1700-tallet, som førte til at borgerskapet følte et behov for å vise at de kunne stå på egne bein, og vise fram at de mestret nettopp dette. Med økt befolkning og bedret økonomi i siste halvdel av 1700-tallet vokste også interessen for hagebruk (Skard 1963, 69). I perioden før og etter unionsoppløsningen, rundt år 1800, var det norske samfunnet dominert av de borgerlige og det er deres hager som er av de mest betydningsfulle i Norge (Dietze 2008, 164). I Europa ellers eksisterte også slike hager, men de blir ofte satt i skyggen av de store adelige eller kongelige anleggene. Slike anlegg fantes ikke i Norge (Dietze 2006, 18).

Det norske borgerskapet tjente godt blant annet gjennom trelast, handel og bergverksdrift. De dannet en ”ny, innflytelsesrik overklasse med handels- og industriherrer.” De reiste mye, og opplevde tidens impulser rundt om i Europa (Dietze 1999, 12). Deretter tok de med seg inspirasjon til Norge og sine egne hjem. De viktigste handelspartnerne var England, Holland og Tyskland, som også derfor ble de største inspirasjonskildene (Dietze 2008, 166). Den politiske situasjonen førte også til jevnlig kontakt med Danmark og senere Sverige (Dietze 2007, 25).

Borgerskapet eide etter hvert store eiendommer og det ble vanlig å få bygd såkalte lystgårder på landet. Her ble det reist flotte hus og anlagt hageanlegg, i tråd med datidens moter i Europa. Slike lyststeder finnes ved mange av de norske kystbyene (Ringstad 2010, 31). Det ble nå vanlig å ansette gartnere, eller såkalte urtegårdsmenn, til å utvikle og holde hagen ved like (Skard 1963, 69).

Hagene ble anlagt til nytte og glede for de som holdt til på stedet, men aller mest for gjester fra inn- og utland (Skard 1963, 70). Michael Conans teori om conspicuous consumption, eller demonstrativ konsum, er et begrep som passer til norske hagers formål på denne tiden. Dette betyr kort fortalt at man brukte unødvendig mye penger for å tiltrekke seg oppmerksomhet. Motivasjonen for å drive hagebruk var konkurransen i samfunnet og å imponere handelspartnerne, og da spesielt de utenlandske. Man benyttet hagene for å bli en del av et europeisk handelssamfunn, men også for å markere egen sosial identitet i det norske samfunnet. Med en moderne hage tiltrakk handelsmennene oppmerksomhet i tillegg til å demonstrere velstand og fremskritt (Dietze 2008, 170).

.....
Det norske borgerskapet var kjent for sin gjestfrihet, og gjestene lot seg imponere over deres hageanlegg (Dietze 2008, 167). Møter og fester ble arrangert i hagene. Da fikk man anledning til å diskutere viktige oppgaver, i tillegg til å vise fram sin velstand. Det som imponerte de besøkende mest var det de kjente igjen fra ellers i Europa og at det var bearbeidet og tilpasset de norske forholdene så godt. De var også imponert over den norske naturen, noe som de norske hageeierne visste å benytte ved å trekke utsikten inn i hagen. Utenlandske besøkende visste hvordan forholdene for hagebruk var i Norge, og lot seg imponere av hva man faktisk presterte til tross for denne utfordringen. Ved å ta imot besøk i hagene sine kunne det norske borgerskapet nyte respekt, beundring og aksept, og dette styrket dem i sammenheng med internasjonal handelsvirksomhet (Dietze 2008, 171).

Det var ikke bare de største anleggene som var forbilder for anleggelsen av norske hageanlegg. Den største påvirkningskilden var borgerhager ellers i Europa. Det var disse de fikk sett, og disse de kunne sammenligne seg med. Hagene var med på å definere deres sosiale status, og dette dannet selve roten til konkurransen og drivkraften for hagebruket. "Hageeiere fra samme sosiale gruppe tar i bruk den samme stilen og benytter hagene for å uttrykke symbolsk deres avstand fra konkurrentene" (Dietze 2008, 165).

"The search of the sublime" eller søk etter det storslåtte eller opphøyede, var et ideal i Europa på denne tiden, og det ga det norske landskapet et godt rykte og førte til at mange reiste til Norge. De hadde forventninger om å finne et "usivilisert land i et storartet landskap". Det norske borgerskapet var klare over dette og overrasket de besøkende med at de var oppdatert på motene og hadde en livsstil som i resten av Europa. Bare Norge hadde dette særegne landskapet, og ved å bruke utenlandske forbilder tilpasset lokale behov og ønsker, og å spille på kontrasten mellom den formelle hage og det storartede landskapet, skapte Norge sin egen særegne hagekunst som imponerte de besøkende. Hageanleggene i Norge var nok kostbare, men det var ikke kun sløseri. Med sin særegenhet ble de mer eksklusive og eierne oppnådde høy posisjon i det europeiske handelssamfunnet. Beviset finner man i reiseskildringer fra besøkende (Dietze 2008, 175). Hagene i områdene rundt Bergen og Christiania var ofte åpne for at folk kunne komme for å se på hagene, både i og utenfor byene (Schnitler 1916, 205).

Denne utredningen begrenser seg til perioden mellom 1771 og 1834, og derfor skal vi nå se på de hovedtrekk og stilepoker som eksisterte i hagekunsten i denne perioden. Det er grunn til å tro at hagen på Stend var mest påvirket av renessansen og barokkens stil, da disse to var de mest utbredte i Norge på denne tiden. Som vi skal se kom landskapsstilen noe senere.

Renessansens tendenser kom til Norge først på slutten av 1500-tallet (Dietze 1999, 12), men hadde da eksistert i Europa siden slutten av 1300-tallet (Borgersen 2010, 16). Renaissance var en videreføring av antikkens hageidealer, med symmetri og geometriske prinsipper (Bruun 1987, 55). Denne stilen skulle vise seg å passe godt til norske forhold og ble beholdt her lenge etter at den var gått av moten ellers i Europa. Det var hovedsaklig den tysk-hollandske

.....

.....
renessansestilen som påvirket Norge (Dietze 1999, 12).

Hovedelementet i renessansehagen var parterret (von Essen 1999, 2-3). Ordet parterre kommer fra fransk og betyr “på bakken/jorda” (Caplex 2011, parterre). Et parterre er “en ornamental blomsterhage (...) ofte formet i varierte geometrisk former” (Ringstad 2010, 84) Og som navnet sier ligger dette på bakken. Det bestod av lave kvadratiske dyrkningsflater, ofte kalt kvarterer, som ble satt sammen i geometriske mønstre og til sammen dannet en helhet (von Essen 1999, 2-3). I kvarterene dyrket man nytte- og prydplanter sammen (Dietze 1999, 12). Etter hvert ble det vanlig å dele hagen inn i ulike deler etter hvilke funksjoner de hadde. Da fikk man blant annet “urtehagen” og “trehagen” som begge hadde en nyttefunksjon. I tillegg hadde man “lysthagen”, og her var formålet pryd. Denne delen lå ofte nærmest huset (Skard 1963, 84). Utformingen av hagene var ment for flatt terreng, så for å oppnå dette ble terrenget terrassert (Borgersen 2010, 16).

Etter renessansens prinsipper skulle hagene plasseres i tilknytning til huset, og på den måten settes i sammenheng med hverandre (von Essen 1999, 2-3). Ofte var det allikevel ikke den samme arkitektoniske forbindelsen mellom hage og hus som man finner ellers i Europa (Dietze 1999, 12). Veiene ble ofte anlagt med grus som toppdekke, og det ble økt fokus på inngjerdingen av hagen (Skard 1963, 84).

Lysthus var et viktig element i norske renessansehager, både konstruerte og “levende” lysthus av trær (Borgersen 2010, 16). De ble ofte plassert i et hjørne av anlegget, eller i kvarterene, men var sjelden en del av den overordnede planen for hagen (Skard 1963, 90). Vann ble nå tatt inn som et estetisk element, gjerne i form av fontener og dammer (Borgersen 2010, 16).

Bergen var tidlig ute med å innføre den nye trendens ideer. Den første renessansehagen man kjenner til i Norge er bispehagen i Bergen, anlagt av mester Adrian allerede i 1537 (Dietze 1999, 12). Mange av borgerskapets lystgårder med hageanlegg ble anlagt i denne perioden og har derfor ofte renessanseuttrykk i hageanlegget.

Renessansens stil holdt seg til ca midten av 1800-tallet i Norge, parallelt med nyere stilarter som etter hvert kom hit (Dietze 1999, 12).

Barokken kom til Norge i mye seinere (Bruun 1987, 160) og i mindre skala enn på resten av kontinentet (von Essen 1999, 2-3). Hit kom den sammen med den økonomiske fremgangen fra midten av 1700-tallet, og da hadde denne trenden allerede begynt å avta ellers i Europa (Bruun 1987, 160).

Barokken er en videreføring av renessansens elementer. Jacques Boyceaus’ sier i sitt verk “Traité du Jardinage” at de tre hovedelementene er parterret, bosketter og alleer, og av kunstneriske krav er proporsjon, symmetri og variasjon (Bruun 1987, 132). Monumentalitet

.....

er et stikkord for barokkhagens utforming (von Essen 1999, 2-3). Vegetasjonen skulle holdes stramt klippet og i geometriske former (Skard 1963, 86).

Nå skulle huset knyttes sammen med hagen, gjennom en hovedakse (Skard 1963, 86). Siktakser ble også hyppig brukt i hageanlegg fra denne perioden. Det kunne være til ulike elementer i hagen, for eksempel lysthus, vannanlegg, paviljonger osv, eller det kunne være såkalt lånt utsikt hvor man trakk blikket mot noe utenfor hagens avgrensning, for eksempel kirker (von Essen 1999, 2-3).

Det som ble karakteristisk for barokken i Norge var alleene (von Essen 1999, 2-3). Disse skulle forsterke siktaksene, men ble også ofte brukt for å markere innfarten til området (Skard 1963, 86). Plasseringen i landskapet fikk nå økt fokus (Dietze 1999, 13-14). Det var fremdeles vanlig å gjerde inn hagearealet, men man skulle ivareta utsikten (Skard 1963, 86). Stram beskjæring av vegetasjonen ble utført her til lands slik som i resten av Europa (Skard 1963, 87), og bruken av vann var fremdeles vanlig, men her ble denne ikke mer storslått enn den allerede var i renessansen. I barokken ble det vanlig med oransjerier og veksthus (Dietze 1999, 13-14). Lysthusene, som også var vanlig i renessansen, skulle nå være en del av den overordnede planen, ofte i enden av en akse (Skard 1963, 90).

Barokkens hageanlegg var ofte kostbare å få anlagt og krevde mye vedlikehold (von Essen 1999, 2-3). Etter barokken kom landskapsstilen.

Landskapsstilen var den herskende stilen innen hagekunsten i Norge utover 1800-tallet (Bruun 1987, 171), og rent tidsmessig er ikke dette aktuelt for den tidsepoken som denne oppgaven begrenser seg til. Som vi senere skal se, fikk også Stend etter hvert anlagt en landskapshage, men dette skjedde etter Krohn og den ble anlagt utenfor den fysiske avgrensningen for oppgaven (Fig 25 og 26). Allikevel er det interessant å se på denne tendensen innen hagekunsthistorien, som er totalt forskjellig fra tidligere epoker. Dette kan også være med på å forklare den utviklingen som skjedde med hagen på Stend på midten av 1800-tallet, etter Krohns tid på gården.

Landskapsstilen var et slags opprør mot tidligere stilepokers stramme og arkitektonisk utformede hager. Sørensen (1959) hevder at “den engelske hage må oppfattes som en stilisering av det engelske kulturlandskap, et storlinjet landskap med gresskledde, bølgende marker, åser, lunder og skogholt” (Bruun 1987, 171). Naturen ble tatt inn som forbilde, og man skulle unngå alle rette linjer og symmetri (Skard 1963, 95). Vegetasjonen fikk vokse fritt og alle linjer skulle være slyngende og følge de naturlige formene i landskapet. Grenser i landskapet skulle være utydelige og flytende. Man ønsket å skape en romantisk stemning med lysthus, minnestøtter, eremitter (von Essen 1999, 2-3), grotter, hytter og lysthus (Dietze 1999, 14). Mange steder ble elementer fra tidligere epoker benyttet i ny sammenheng, for eksempel lysthusene. Man ønsket vann i hagen, og det skulle virke uberørt. Dette kunne være for eksempel bekker eller

.....
tjern (Skard 1963, 95).

Denne stilen lot seg ikke blande med stilen fra de tidligere epokene, da kontrasten var stor mellom det stramme og det naturlige. Alternativene var da å beholde anleggene med den rettlinjede og stramme formgivingen, fjerne dette og bygge nytt etter den nye trenden eller bygge nytt anlegg i tilslutning til det gamle anlegget (Skard 1963, 98).

Landskapsstilen fikk mye oppmerksomhet i Norge, kanskje fordi den passet godt med det naturlige landskapet som finnes her (Dietze 1999, 14). Norge hadde den ”naturen og atmosfæren som var ønsket i et parkanlegg på 1700-tallet” (Dietze 2008, 171).

Det man ser i norske borgerhager er gjerne en blanding av elementer fra ulike tidsepoker, og ikke så rendyrket som i de større anleggene rundt om i Europa. Med å ta vare på og vise fram de norske borgerhagene viser man en del av europeisk hagekunsthistorie som har fått lite oppmerksomhet ellers i Europa, i tillegg til at man bevarer norsk kulturarv (Dietze 2006, 18).

.....

Fig 3. Ortofoto 1951

4. Bergen

4.1 Det historiske Bergen

Ved å se litt på historien til byen Bergen forstår man bedre hvorfor det på slutten av 1700-tallet var et så mektig og rikt borgerskap i denne byen.

Kjøpstaden Bergen ble grunnlagt i 1070 av Olav Kyrre. Den gang het byen Bjørgvin (Hjellestad 1933, 181). Byen vokste raskt både i utbredelse og betydning og ble etter hvert en viktig by i Nord-Europa (Brekke 1993, 66-70).

Bergen hadde stor betydning i Norge og Nord-Europa som handelsknutepunkt gjennom hele middelalderen. I høymiddelalderen var Bergen Norges rikshovedstad, med et rikt handels- og kulturliv (Bruun 1970, 182).

Da pesten "Svartedauden" kom til Bergen i 1349 ble befolkningen kraftig redusert, noe som medførte at også "det vestnorske aristokratiet som hadde spilt en viktig rolle i norsk utenrikshandel" ble redusert. Nå begynte det tyske handelsforbundet Hanseatene å etablere seg i Bergen (Brekke 1993, 66-70). De hadde kontorer rundt Nordsjøen og Østersjøen og drev både med import og eksport av varer. På Bryggen i Bergen hadde de kontor fra 1360 til 1754 (Ressurssidene 2011). De styrte både handelen innenriks og utenriks i Bergensområdet. Både lokalbefolkningen, kongen som var bosatt i Danmark og hans slottsherrer i Bergenhus måtte vike, og dette medførte mye uro og krig mellom partene. En del av de mange bybrannene fra 1300-1600tallet var en følge av denne uroen (Brekke 1993, 66-70). Allikevel bidro Hanseatenes handelsvirksomhet til å etablere Bergen som en av "Nord-Europas viktigste havnebyer med et sterkt internasjonalt preg" (Bruun 1970, 182). I løpet av 1700-tallet hadde Bergens handelspatrisiat vokst seg sterkt, og opparbeidet seg stor rikdom og eiendommer (Schnitler 1916, 199).

Det er også trolig at Hanseatene var grunnen til at Tyskland og Holland var så viktige handelspartnere i så mange år.

4.2 Bergens' avlsgårder og lystgårder

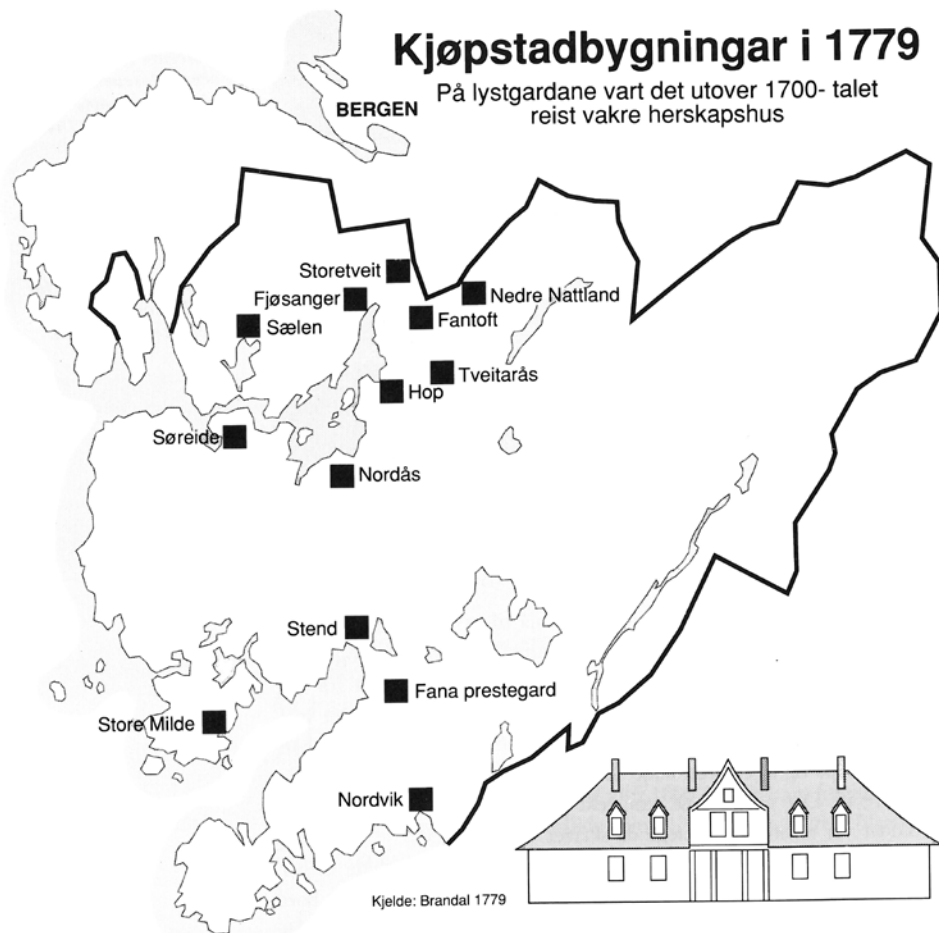

Fig 4. Oversikt over lystgårdene i Fana

Fra slutten av 1600-tallet var det vanlig for det bergenske borgerskapet, som bodde i byen, å kjøpe eiendommer på landet. De hadde store økonomiske interesser i disse eiendommene. De fleste ble leid ut, så de tjente penger på dem, men noen ble også brukt som avlsgårder og senere tatt i bruk som lystgårder.

En avlsgård var “en gård eller et bruk som byfolk drev for egen regning”, men de bodde ikke der selv. Gården ble forvaltet av en såkalt rådmann, som hadde folk ansatt under seg til å gjøre mye av arbeidet på gården. Fra avlsgårdene fikk eierne forsyninger til husholdet i byen, og overskuddet solgte de. Her var det kun de økonomiske fordelene som stod i fokus (Myking 1990, 59).

Mot midten av 1700-tallet ble det billigere og enklere for byens befolkning å kjøpe matvarene, i stedet for å produsere dem selv, og dette førte til at mange av avlsgårdene ble avviklet (Myking 1990, 64). Ofte ble jorda da forpaktet bort, mens eierne kunne konsentrere seg om å få bygget “herskaplige sommerresidenser” på eiendommene. Det er dette som omtales som lystgårder (Myking 1990, 65). Byens rike familier flyttet ut til lystgårdene sine i sommerhalvåret. Her fikk de rekreasjon fra bylivet, men aller viktigst var at disse lystgårdene representerte velstand (Dietze 1999, 12).

En annen grunn til at de ønsket disse lystgårdene var at de ønsket seg hage. Interessen for hagekultur hos borgerskapet vokste i det 17. og 18. århundre, og de små tomtene ved husene inne i byen kunne ikke tilfredsstille dette behovet (Bruun 1970, 187). Det kunne da være avlsgårdene eller gårdene som hadde vært leid ut som nå ble bygget ut med “herskaplige hus omgitt av de mest kunstferdige hager” (Myking 1990, 59) eller at de kjøpte seg nye eiendommer til dette formålet.

De rike handelsmennene kunne da være stolte og nyte beundring over sine flotte hager. De ansatte dyktige fagfolk til å ta seg av hagen. Dette var gjerne danske eller tyske gartnere og forvaltere, men også en del av dem var norske. Schnitler kaller det “mønsterbruk” (Schnitler 1916, 204).

På lystgårdene ble det også drevet noe gårdsbruk for å sikre forsyningene gjennom vinteren. På denne måten fungerte mange av lystgårdene fremdeles også som avlsgårder. Rundt Bergen var det rundt 70 lystgårder på slutten av 1700-tallet (Bymuseet 2011).

I Fana var det mange slike lyststeder. Sokneprest Brandal kaller bygningene for kjøpstadsbygninger i 1779 (Fig 4) (Myking 1990, 67).

5. Stend

5.1 Navnet Stend

Navnet Stend kommer trolig fra hankjønnsordet Steinn. Gårdsnavn som stammer fra dette ordet kommer ofte av store jordfaste steiner, steiner reist av mennesker, fjell, holmer eller øyer. Navnet kunne også ha kommet fra hunkjønnsordet steind. Gårdsnavn med opphav i dette ordet ligger ofte på steinete grunn. Dette er ikke tilfellet på Stend og det er derfor grunn til å tro at navnet kommer fra det første alternativet.

Navnet uttales Stænn. Gårdsnavnet har endret seg opp gjennom tiden og forandret skrivemåte en rekke ganger. Steenn, Sten, Stenne, Stenn, Stennd, Steend, Steinn, Steene, Stehnn, Steenne, Steen, Steenegård, for å nevne noen. Forfatter Henrik Krohn skal ha vært den som begynte å bruke dagens skrivemåte (Hjellestad 1933, 653-654).

I det tidsrommet vi nå skal konsentrere oss om kalles gården Stenegård (Hjellestad 1933, 653-654), men for enkelhets skyld vil jeg omtale gården med dagens skrivemåte, Stend.

Stend hovedgård har også trolig vært navngivende til andre steder i nærmiljøet, blant annet Stendfjellet, Stendvannet og Stend stasjon.

5.2 Gården Stend

Stend har lang historie, og sies å være en av de eldste gårdene i området. Fra gammelt av het bygdelaget Steindarfirdi, som også var navnet på det som i dag heter Fanafjorden. Fjorden har trolig fått navnet sitt etter gården Stend (Øye 1966, 57).

Man er usikker på hvor lenge det har vært bosetning her, men restene etter langskipnaustet på Stend er datert til eldre jernalder, ca 2-300 år e.kr. Størrelsen på dette naustet forteller oss at det var plass til krigsskip her inne, som igjen forteller oss at Stend kan ha vært høvdingesete (Hordamuseet 2011). Dette kan fortelle oss at mektige menn bodde her allerede da. Hjellestad hevder at gården kan være fra 1500-500 f.kr. (Hjellestad 1933, 654). Om dette er tilfellet er det trolig gården som har gitt navn til fjorden og ikke motsatt. Dette understreker gårdens viktighet (Øye 1966, 56-57).

Gården var i middelalderen eid av kirken og hørte til Nonneseter kloster fram til 1528, da Vincent Lunge overtok hele klostergodset. Den holdt seg i Lunge-ættas eie fram til 1680, men ingen av eierne i denne perioden bodde på Stend. I denne perioden var gården utleid til leilendinger (Øye 1966, 56-57). Gården var på denne tiden trolig en ”vanlig” bondegård. Det

gamle tunet lå sør for dagens hovedbygning, på det som i dag er tunet mellom hovedbygningen og skolebygget. På grunn av at eierne ikke bodde her, fikk heller ikke gården status som setegård i denne perioden (Øye 1966, 58). Fra 1680 og fram til 1860-årene var Stend en av de mest kjente rikmannsboligene i området (Hjellestad 1933, 654).

Gården var enkel å drive (Hjellestad 1933, 25), og hadde store eiendommer under seg, med mange husmannsplasser (Hjellestad 1933, 26). En biinntekt til gården var fiske (Myking 1990, 152).

I 1860-årene ble det opprettet jordbruksskole på Stend (Hjellestad 1933, 654).

5.3 Stend som avlsgård og lystgård

Stend er den eneste gården i Fana som har vært adelig setegård, og en av de største i Bergen stift. Setegårdsrettighetene fulgte gården i perioden fra 1682 til 1741 (Myking 1990, 61). I store deler av denne perioden var Stend fast bosted men omtales allikevel av Myking som avlsgård. Det var eieren Hjort som i 1680-årene fikk bygget hovedbygningen og lagt grunnlaget for en herskaplig hage på Stend (Myking 1990, 70). Her ble nok grunnlaget for Stend som lystgård lagt.

Fra midten av 1740-tallet var Stend kun benyttet på sommerstid, som ”en fornem bergensk lystgård” (Brekke 1993, 266). Dette er et tidlig eksempel på at avlsgårder også kunne være lystgårder, eller gå over til å bli det. Utover 1700-tallet økte interessen for slike lyststeder, og det ble mer vanlig for de borgerlige å komme til sine eiendommer på landet for å få en avkobling fra bylivet (Myking 1990, 70).

Stends eiere hadde relativt lang vei fra byen, både til lands og via sjøveien, og derfor var gården tungvindt å drive som avlsgård. Her var det nok hovedbygningens utforming, plasseringen i landskapet, og antydningen av en flott hage som tiltrakk seg byfolkets oppmerksomhet utover 1700-tallet (Myking 1990, 70).

5.4 Eierne

Som sagt var Stend klostergods fram til 1528, da Vincent Lunge overtok eiendommene. Stend fulgte hans ætt fram til 1680, da Hans Kristoffersen Hjort overtok halvparten av Lungeeiendommene, deriblant Stend (Myking 1990, 44).

Hans Kristoffersen Hjort var en dansk-norsk embetsmann som tok i bruk Stend som avlsgård. Stend hadde fram til da blitt leid av fire forskjellige. Disse ble nå sagt opp og gården ble samlet til ett (Myking 1990, 32). I 1682 ble han adlet og han mottok kongebrev om at Stend nå skulle være en skattefri setegård, og de andre eiendommene skulle være "underliggende gods" (Øye 1966, 58). Dette betyr at han hadde Stend som sitt faste bosted. Hjort døde i 1690, og enken hans arvet alle eiendommene (Myking 1990, 45). Hun solgte Stend i 1696 til Henrik Rye. Han bodde aldri på gården (Øye 1966, 58), men brukte den kun i sommerhalvåret og eide gården til sin død i 1702 (Hjellestad 1933, 658).

Den neste eieren het Wilhelm Hansen, og han bodde på Stend i mange år. På grunn av økonomiske problemer måtte gården tvangsselges på offentlig auksjon i 1739 (Øye 1966, 59). Hansen døde samme året (Hjellestad 1933, 659). Stend ble ikke solgt og forble dermed kongens eiendom i et par år.

I 1741 solgte den Dansk-Norske kongen, kong Kristian VI, gården til kanselliråd Wollert Danckertsen, uten adelige privilegier. Han bodde på gården fram til han døde i 1762. Deretter eide hans enke gården i tre år, før hun solgte til sin manns søster Gjertrud Krohn (Hjellestad 1933, 660).

Da Gjertrud Krohn døde i 1771 var det sønnene etatsråd Wollert Krohn og hoffagent Dancert Krohn som overtok gården. Fra 1782 var det Wollert Krohn alene som eide Stend. Han døde i 1789, og tre år senere overtok sønnen agent Wollert Krohn gården. Da han døde i 1834 var det sønnen konsul Wollert Krohn som arvet gården (Hjellestad 1933, 662). Han solgte gården til Wollert Konow i 1842. Da hadde gården fulgt Krohn-familien gjennom fire generasjoner (Øye 1966, 61).

De tre Wollert Krohn som eide Stend vil heretter bli omtalt som "den eldre", "den yngre" og "den yngste". Det kom flere Wollert Krohn etter dem i rekken, men disse hadde ikke noe å gjøre med Stend og vil derfor ikke bli omtalt i denne utredningen.

Wollert Konow bodde på Stend til han i 1861 solgte mesteparten av eiendommen til Søndre Bergenhus Amt for at det skulle opprettes jordbruksskole der. Men først etter at hans sønn Wollert Konow døde i 1924 fikk skolen ta over alle Stends eiendommer (Øye 1966, 61-62).

Den dag i dag er det Hordaland fylkeskommune som eier Stend, og fremdeles er jordbruksskolen der, nå under navnet Stend Vidaregåande Skule.

Fig 5. September 2009. Klipt barlind med kjegleform i grusgangene i Herren Have på Damsgård Hovedgård. (Jermstad)

Fig 6 Ortofoto av Stend 2005

Fig 8. Bilde av Wollert Krohn den yngre. Her er han 10 år. (Myking 1990)

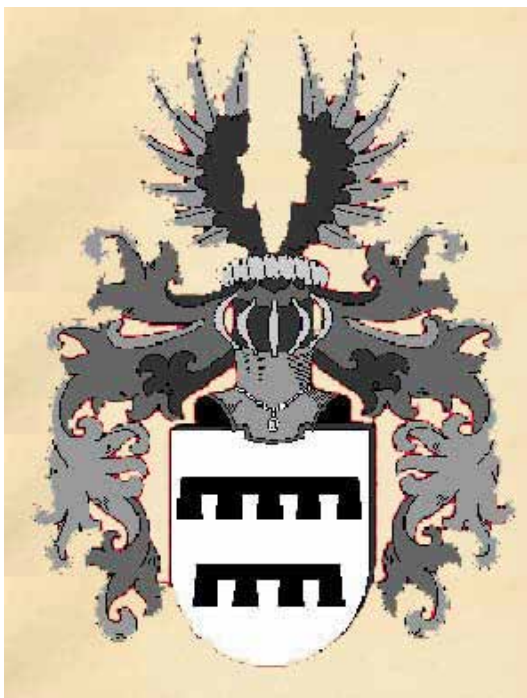

Fig 9. Krohns familievåpen

trekkes fram. Der kan man se ut fra gårdens regnskap at brødrene Krohn investerte mer i denne eiendommen enn de tjente på den. Dette kan vise at hovedformålet med gården var “rekreasjon og prestisje”. Nordås ble brukt til overnatting på brødrenes ferd fra byen og ut til Stend (Myking 1990, 72). De benyttet Stend kun som lystgård.

Handelshuset Wollert Krohn, senere kaldt Krohn & Co, ble drevet av Wollert Krohn den eldre, så Wollert Krohn den yngre. Det var Wollert Krohn den yngstes bror, Michael, som deretter tok over handelshuset (SNL 2011, Michael Krohn).

I følge Anton Aure i en artikkel om forfatteren Henrik Krohn, sønn av Wollert Krohn den yngste, flyttet Henrik til Stend i 1834. Dette er det året Wollert Krohn den yngre dør, og dette tyder på at Stend fra 1834 var helårsbolig (Aure 1921).

Utover 1800-tallet ble flere av Krohns eiendommer solgt (Myking 1990, 297).

Familien Krohn eide Stend fram til 1842, gjennom fire generasjoner.

7. Den historiske hagen på Stend

Den gamle hagen på Stend Hovedgård skal være den eldste hagen i området, i tillegg til at den også på sine glansdager var den flotteste (Schnitler 1916, 200). Den lå nord for hovedbygningen (Hjellestad 1933, 663).

Hans Kristoffersen Hjort skal ha fått oppført hovedbygningen slik den i hovedtrekk ser ut i dag, og dekorasjonene i takbjelkene menes å stamme fra hans tid, mens dekorasjonene ellers i huset er yngre (Øye 1966, 58). Det var trolig Hjort som opparbeidet en hage på Stend og la grunnlaget for det som skulle bli en av de vakreste hagene i området, stor og velstelt (Hjellestad 1933, 663). “Garden var frå 1680 til 1685 ein ekte patriserheim, i sume retningar av dei mest sermerkte på Vestlandet” (Hjellestad 1933, 655). Han gjorde Stend om “fra bondegård til rikmannsheim” (Hjellestad 1933, 656).

Auksjonsplakaten fra 1739, da gården ble tvangssolgt fra Wilhelm Hansen, forteller oss at hovedbygningen har dagens form med en hovedfløy og to sidefløyer. Av den samme plakaten ser man også at det på denne tiden eksisterte en hage. Det står ”en hauge med et stort og 2de smaae Lyst-Huuse samt 2 Fiske-Damme” (Øye 1966, 59).

I 1750-årene sies det at det skal ha vært en velstelt hage bak huset som var inngjerdet av et steingjerde. I hagen var blant annet to fiskedammer med karusser og et lysthus. Hagen skal ha inneholdt mange trær (Hjellestad 1933, 664). Først under familien Krohns eie fikk hagen “sin endelige utstrekning og grunnform”, og det er denne hagen som har fått mest oppmerksomhet og som omtales for sin flotthet. I 1816 malte J.F.L. Dreier en akvarell av Stend som viser hovedbygningen og hagen i dens storhetstid (Bruun 2007, 124).

Allerede i 1830 skal hagen ha begynt å forfalle en del, og da jordbruksskolen overtok var det få spor som vitnet om dens storhetstid (Hjellestad 1933,664). Det ville vært kostbart å sette den i stand igjen, i tillegg til at den ikke hadde noen nyttefunksjon i forbindelse med skolens opplæring. Restene ble derfor fjernet. De ville ha en hagebruksopplæring som var mer praktisk og økonomisk rettet (Øye 1966, 99).

Da Wollert Konow overtok var landskapsstilen ankommet Norge, og en rekke hager ble bygget eller gjort om til denne stilen. Landskapshagen på baroniet Rosendal er fra 1840-årene. Når man tok over en eiendom var det vanlig å tilføre noe nytt. Det er derfor ikke umulig at han anla landskapshagen som ligger sør for den formale hagen. Trærne som er der i dag er yngre enn dette, men det kan ha vært utskiftninger (Annegreth Dietze-Schirdewahn). Noe interesse for utearealene må det ha vært i hans tid, da blodbøka (Fig 10) som står på tunet den dag i dag skal ha blitt plantet av hans kone Marie (Øye 1966, 61). På flere foto fra slutten av 1800-tallet ser man trær som er etablerte. I 1860-årene var løvgangen vokst seg til høye trær (Schnitler 1916, 202). Dette kan tyde på lite vedlikehold, men det kan også være et bevisst

Fig 10 Blodbøka på tunet, plantet av Marie Oehlenschläger, Wollert Konows kone, i perioden mellom 1842 og 1861.

valg. I landskapsstilens ånd skulle vegetasjonen vokse fritt og naturlig. På Linderud gjorde de det samme, og det var bevisst (Annegreth Dietze-Schirdewahn).

I denne utredningen er landskapshagen ikke gitt noe oppmerksomhet utover dette forrige avsnittet, da dette heller ikke er undersøkt ytterligere. Dette burde gjøres i forbindelse med planene om en rehabilitering av hagen.

Wollert Konows svigerfar var den danske dikteren Adam Oehlenschläger, og da han besøkte Stend skal han ha blitt svært betatt av hagen. Han skal ha skrevet navnet sitt på flere av de store trærne i hagen og alleene (Øye 1966, 99) i tillegg til å ha skrevet et dikt om Stend i 1843.

”Det skønne Steen jeg ei kan glemme
 hvor Dalen flader sig saa smukt,
 Indsluttet lunt af Bjergets Bugt,
 Hvor Toppen vækker Stormens Stemme.
 Og nu den skønne Vei til Havet,
 Naturens egen Poesie,
 Der finder jeg Dit Fiskeri
 Med Hytter, Baade, rigt begavet”
 (Øye 1966, 61)

Av dette diktet ser man at det er naturen det er fokus på. Det kan tyde på at det var denne som fasinerte dansken, men det kan også fortelle oss at det var naturen som stod i fokus på Stend nå, og at denne også ble tatt igjen i hagens utforming.

Hagen som ligger inntil den søndre sidefløyen på hovedbygningen er anlagt etter at skolen ble opprettet, og har vært forandret flere ganger siden 1860-tallet, med stier, lysthus og vegetasjon. Denne hagen tilhørte de ansatte på skolen (Studentprosjekt 2009).

Etter at det kom jordbruksskole til Stend er mange nye bygninger oppført, og mange bygninger revet. Kun hovedbygningen står der som et minne om en eldre glanstid på Stend. Denne ble fredet av riksantikvaren i 1924 (Wikipedia 2011, Stend Hovedgård).

Videre går denne utredningen dypere inn i den hagen som skal ha eksistert i tidsrommet 1771 til 1834, da den var eid av Wollert Krohn den eldre og Wollert Krohn den yngre. Det sies at disse to var mest opptatt av hagen og at den under deres eie hadde sine glansdager (Hjellestad 1933, 664). Det er forholdene innenfor denne tidsavgrensede perioden som videre i denne avhandlingen blir referert til som hagen på Stend, selv om det også både før og etter har eksistert en hage der.

8. Krohns hage på Stend

Hva er typisk for de ulike epokene i hagekunsthistorien og hva finner vi igjen i hagen på Stend?

Av alle Hansens eiendommer var Stend den vanskeligste å få solgt. Grunnen til dette skal ha vært at “Stend var opparbeidet til reine herresetet med staselig hovedhus og fine hager”, og dermed ble taksert høyt. (Myking 1990, 50) Dette viser at grunnlaget for en lystgård med flott hage var lagt allerede da, og det kan ha vært grunnen til at familien Krohn ønsket nettopp Stend som sitt sommersted.

Hagen på Stend skal ha blitt utviklet ytterligere under Krohnfamilens eie, og da spesielt under Wollert Krohn den eldre og Wollert Krohn den yngre. Under deres eie ble hagen på Stend både utvidet og forskjønet, og det skal ha vært i denne perioden at hagen var mest gjennomført og vedlikeholdt. (Schnitler 1916, 201) Den var visstnok en av landets fineste hager. (Øye 1966, 60)

8.1 Kilder til kunnskap

Kart:

Kart av Christie fra 1776. (Fig 11)

Dette kartet er utarbeidet av stiftskonduktør Werner Hosewinckel Christie, som var en nær venn av familien Krohn. Det er den eneste oppmåling jeg har funnet som er laget innenfor den valgte perioden for hagens utvikling, og dermed også en av de viktigste kildene for denne utredningen.

Kart av Wilson fra 1867. (Fig 72)

Dette er en oppmåling gjort av jordbruksskolens første rektor Georg Alexander Wilson. Her ser man at grunnformene og deler av Krohns hage eksisterer når jordbruksskolen blir opprettet. Derfor blir også dette en viktig kilde for å komme fram til hvordan hagen en gang var.

Maleri:

Steene Gaard av Johan F. L. Dreier (Fig 15)

I 1816 ble Johan Friedrich Leonhard Dreier bestilt for å male en akvarell av gården med hagen. I lønn skulle han få 300 riksdaler, og maleriet ble bestilt av Wollert Krohn den yngre. (MS468) Originalen henger på Det Vestlandske kunstindustrimuseum. Det er tydelig at kunstneren har byttet ståsted flere ganger, da perspektivet ikke stemmer. Dette ses allikevel på som en pålitelig kilde og det inneholder svært mange detaljer.

Fig 11. Christies kart fra 1776

Fig 12. Wilsons kart fra 1867

Foto:

Alle foto av hagen på Stend er tatt etter perioden som denne utredningen begrenser seg til, men det man ser i senere foto kan allikevel vise rester eller spor av det som en gang var, eller konstatere at dette her er fjernet fra hagen. Første daterte foto som jeg har funnet er to foto fra 1869, (Fig 13 og 14) altså etter at jordbruksskolen ble opprettet. Disse viser hovedbygningen og det gamle gårdstunet. Her er det lite som vitner om hagens glansdager, som var kun et halvt århundre tidligere. Om dette kan fortelle oss noe om Krohns hage på Stend kommer vi nærmere inn på.

Skråfoto

I 1935 er det tatt skråfoto av gården fra flere standpunkter. (Fig 16, 17, 18 og 19) Disse viser en hage foran hovedbygningen, som er totalt forskjellig fra Krohns prydhage, men allikevel er det noen likheter. Man kan også se at oransjeri og lysthus er fjernet og at nye bygninger er oppført.

Ortofoto

Det eldste ortofoto jeg har funnet fra Stend er fra 1951 (Fig 3) og viser at hagen er helt utslettet og ombygd. Senere deler av hagen synes imidlertid godt her. Den nye hovedveien fra 1950 er bygget, og skjærer seg gjennom landskapsparken og deler denne i to. Det siste ortofoto som er brukt i denne oppgaven er fra 2005. (Fig 6)

Tekst

Stends hage er nevnt i flere skriftlige kilder. Av de mest utfyllende er Carl W. Schnitlers bok "Norske haver". Denne ble skrevet i 1916, altså lenge etter at den flotte hagen på Stend var forsvunnet. Han hevder allikevel at han kan antyde hvordan hagen var ut ifra å bruke Christies kart og Dreiers prospekt, og i tillegg snakket han med folk som husket hagen. (Schnitler 1916, 201) Alt han sier må man være kritisk til, på grunn av nettopp dette. Vi vet at han aldri har sett hagen med sine egne øyne, så alt han har skrevet og tegnet kommer fra noen andres syn på denne hagen. Allikevel ser jeg at mange henviser kun til han når de skriver om hagen på Stend.

Schnitler henviser til to biskoper som skal ha omtalt hagen på Stend. I 1821 blir hagen omtalt av biskop Pavels som "en af de smukkeste Haver i Bergens Stift", mens biskop Neumann i 1825 sier at hagen på Stend er "den smukkeste Hauge jeg har fundet i Bergens Stift." Videre omtaler de ulike elementer i hagen som de har gjort seg bemerket av eller latt seg fascinere av. (Schnitler 1916, 205) Dette kommer vi tilbake til i gjennomgangen av de ulike elementene.

Det finnes også noen som ikke henviser til Schnitler, eller som er skrevet før Schnitlers tid. I Peter Nøviks "Samlinger til havebrugets historie i Norge" fra 1901 henviser han til "Topografisk-Statistiske Samlinger. Anden Dels andet Bind, Christiania 1817, s 105". Her er det skrevet om gården i 1779 at "Stene Gaard er bekjent af sin anseelige Bygning, som kan

.....

settes i Ligning med en Herregaard i Danmark, samt af Haugen, som i Størrelse og Smukhed neppe har sin Lige paa disse Grændser; den er anlagt paa en moradsig Grund og er derfor omgivet av Grave og forsynet med Fiskedamme, hvorudi Karper og Karudser ere blevne satte; her er ogsaa et lidet Orangeri, smukke Buegange og Alleer, hvilket alt holdes i den bedste stand ved en Gartner, som til den Ende bestandig er paa Gaarden. Veien til Søen er besat med høye Træer.” (Nøvik 1901, 128)

Andre skriftlige kilder er også brukt for tilleggsopplysninger. Disse er opplyst i teksten og i kildehenvisningen sist i heftet.

Rekonstruksjoner:

Schnitler har laget to rekonstruksjoner av Stend, som er relativt like. Disse har jeg valgt å se vekk ifra av noen helt enkle grunner. Dette gjelder først og fremst på grunn av hvordan hovedbygningen er fremstilt i hans rekonstruksjoner. Den er feil proporsjonert i forhold til den grunnformen den har. Her er hovedfløyen for lang, eller sidefløyene for korte. (Figur 20 og 21) Også hagens grunnform finner vi ikke igjen i noen av de kildene han sier at han bruker. Den er for lang og smal. Også plasseringen av de ulike elementene passer ikke helt med hvordan han beskriver det i teksten. De er uansett sett på og vurdert før de ble forkastet og ligger derfor som vedlegg i denne utredningen.

Arkiv:

Jeg tilbrakte to dager i Manuskriptsamlingen ved Universitetet i Bergen, hvor jeg så på noen av bøkene i ”Det Krohnske Familiearkiv”, MS 438-468. Noe av det materialet jeg fant der er med på å understreke det jeg har kommet fram til. På grunn av begrenset tid fikk jeg ikke gått gjennom dette grundig nok. Jeg ser ikke bort fra at det ligger mer informasjon der som kan være interessant i sammenheng med hagen på Stend.

I og med at denne utredningen konsentreres rundt Krohns tid på Stend ble nettopp dette arkivet prioritert. Det eksisterer også et arkiv for Stend på Statsarkivet i Bergen, men dette konsentrerer seg rundt tiden etter at jordbruksskolen ble opprettet. Dette ville vært interessant å gjennomgå ved en utredning av hagens nyere deler. Det finnes også et familiearkiv for Konow som jeg ikke har fått tid til å gå gjennom. Det er ikke utenkelig at det kan finnes ytterligere opplysninger der som kan være med å styrke eller svekke mine teorier, men på grunn av tidsbegrensning ble kun materialet fra Krohns tid gått gjennom.

.....

Fig 13 og 14 Hovedbygningen 1869 (Knudsen)

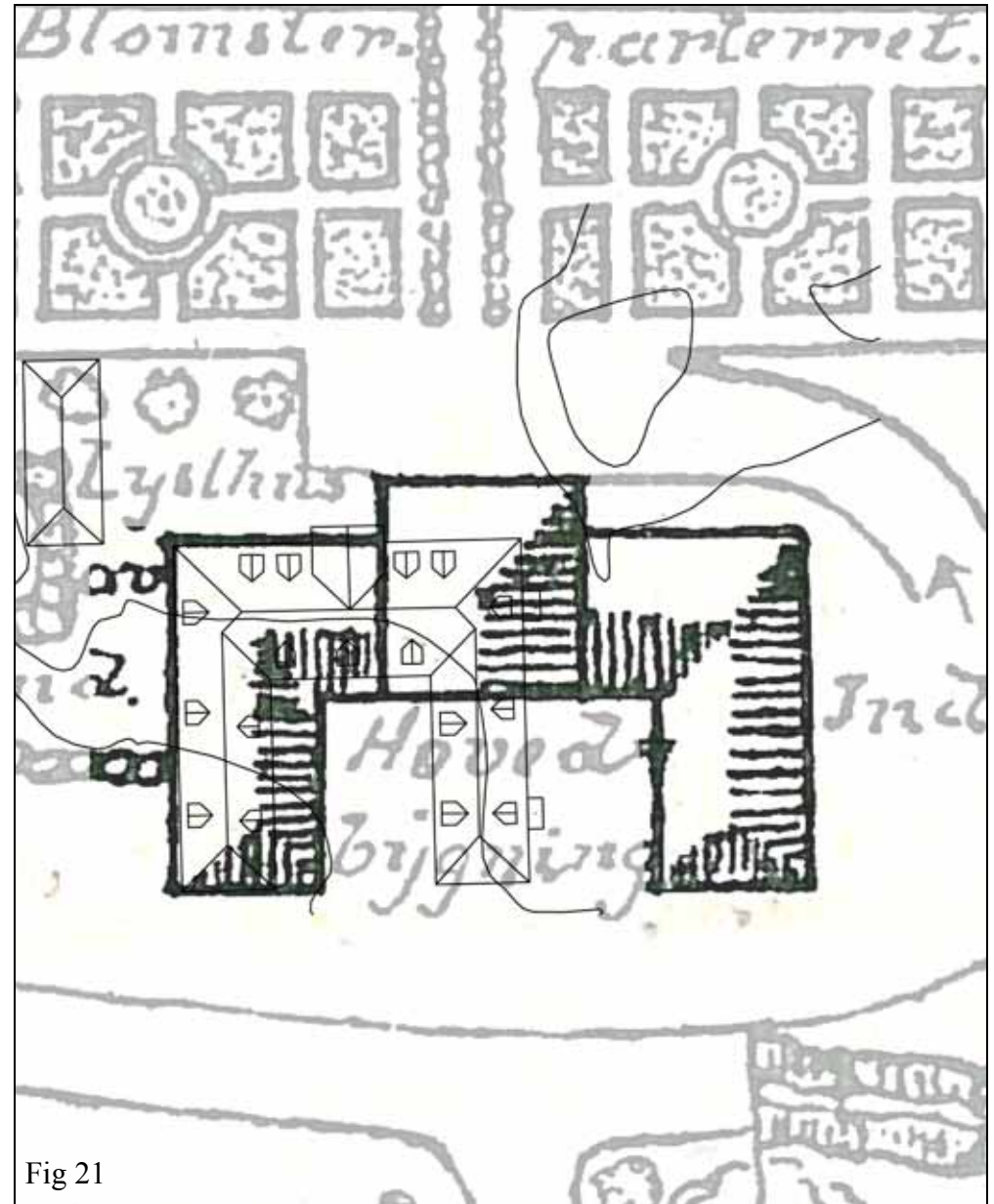
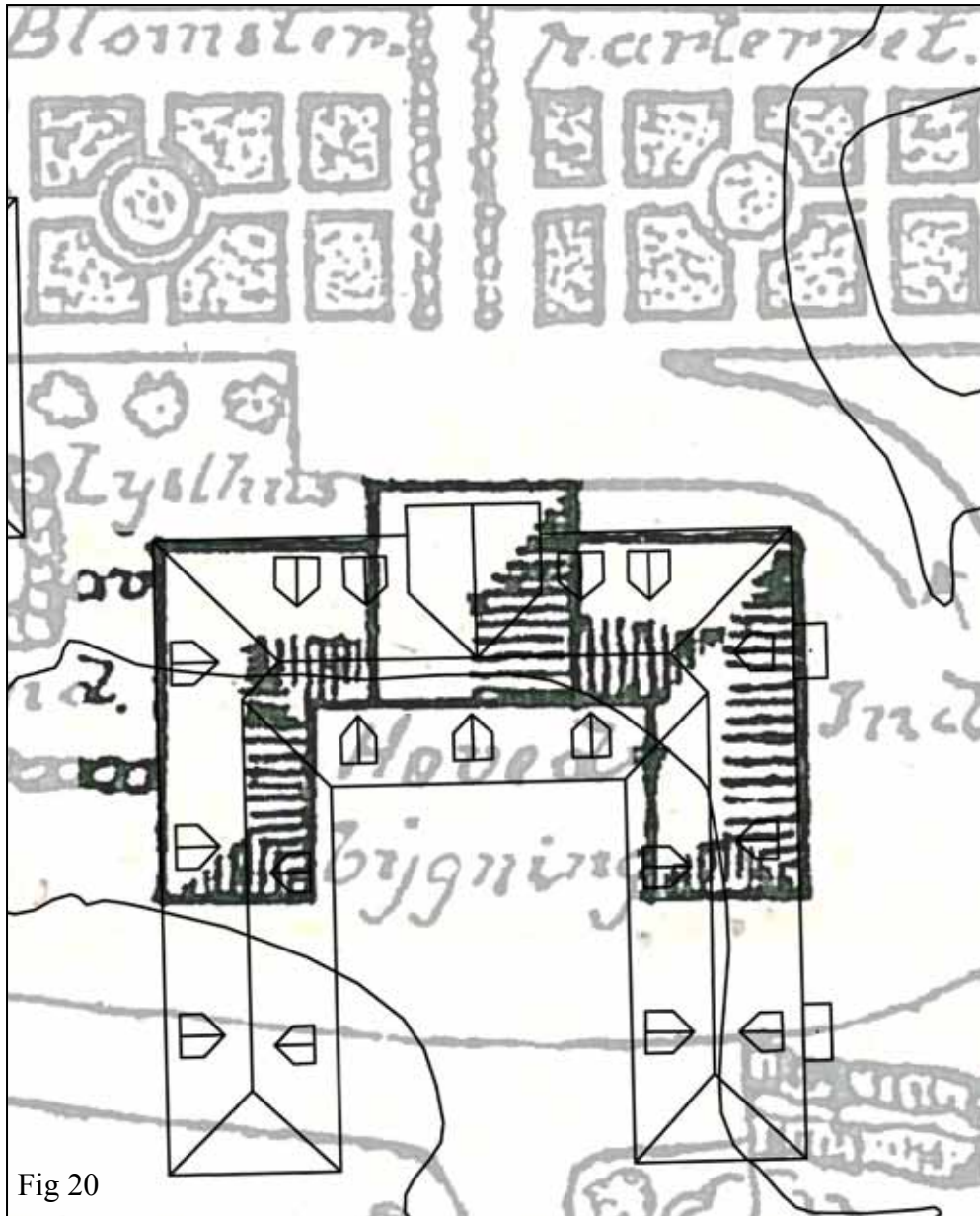

Fig 15. Dreiers prospekt fra 1816

Fig 16, 17, 18, 19 Skråfoto av Stend 1935 (Widerøe Flyselskap A/S)

Her ser vi Schnitlers hovedbygning i hans rekonstruksjoner sammenlignet med hovedbygningens riktige form. I figur 20 er hovedfløyens lende tilpasset den riktige formen, og vi ser at sidefløyene blir da alt for korte. I figur 21 er heller sidefløyene tilpasset lengden til den riktige formen, Da utgjør den riktige formen bare halvparten av det bygningsvolumet som Schnitler beskriver. Når man har så store avvik i hovedbygningens utforming, og ingen andre faste punkter å forholde seg til blir det umulig å benytte Schnitlers rekonstruksjoner som en kilde i rehabiliteringsarbeidet.

8.2 Bearbeiding av kildemateriale

Christies kart (Fig 11) er mitt utgangspunkt for denne utredningen av hagen.

For å komme fram til en noenlunde nøyaktig plassering av hagen og dens innhold er de ulike kartene lagt oppå hverandre og skalert i forhold til ulike elementer.

I kartet av Christie (Fig 11) og kartet av Wilson (Fig 12) har jeg funnet to elementer som ser ut til å være med i begge kartene, hovedbygningen og lysthuset. Ved å legge disse to oppå hverandre ser linjene og aksene i hagen ut til å stemme med hverandre (Fig 22 og 23), og det er med på å bekrefte at denne skaleringen nok er den riktige å gjøre. Dette vises også tydelig i figur 24. I disse kartene er hovedbygningens grunnform lik dagens og dermed er det enkelt å legge oppå nyere kart og ortofoto. Dette gjør det enklere å finne hagens plassering i dagens terreng.

Videre er det gått inn på de ulike elementene som jeg ser i Christies kart, og sjekket disse med de andre nevnte kildene.

På bakgrunn av dette er det laget et forslag til plassering, innhold eller utseende, der dette har vært mulig å gjøre.

8.3 Områdeavgrensning

Hagen ligger hovedsakelig nord for hovedbygningen. Den har rektangulær grunnform, men med to avvik. Det søndre hjørnet er kuttet og på hagens vestside strekker en halvsirkel seg utenfor hagens rektangulære form.

Denne formen er tatt fra Christies kart, som er lagt over ortofoto for å se hvordan hagen treffer i dagens terreng. Avgrensningen er vist med rød strek i figur 25. Som vi ser har veien skåret et hjørne av denne formen, og dette medfører at noe av den gamle hagen blir på andre siden av veien. Avgrensningen ser ut til å stemme relativt godt med Dreiers prospekt, selv om perspektivet i bildet hans er feil. I Wilsons kart ser det ut til at hagen er utvidet i retning nord øst. Denne avgrensningen er ikke rettlinjert, og den er mindre tydelig.

Man kan stille spørsmålsteget ved plasseringen av hagen av minst to grunner. Hovedbygningen ligger på enden av den ene langsiden. Dette vanskeliggjør symmetri, som var et vanlig virkemiddel i denne tidens hagekunst. At hagen ligger nord for hovedbygningen er også merkelig, da dette vil gi skygge til den delen av hagen som er nærmest huset. Grunnen til hagens plassering kan være at den skulle vende vekk fra gårdstunet, som var der før hagen ble anlagt. Og det var nok enklere å utvide mot nord hvor det var relativt flatt, i stedet for i sør, som er en voll.

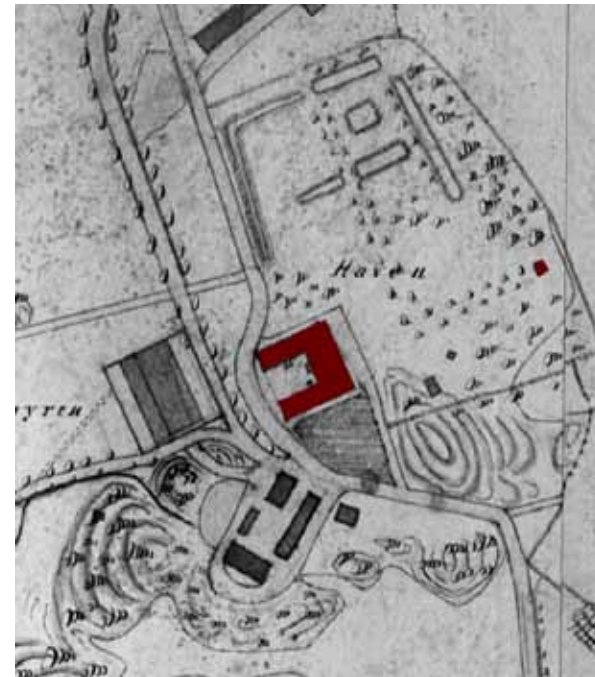
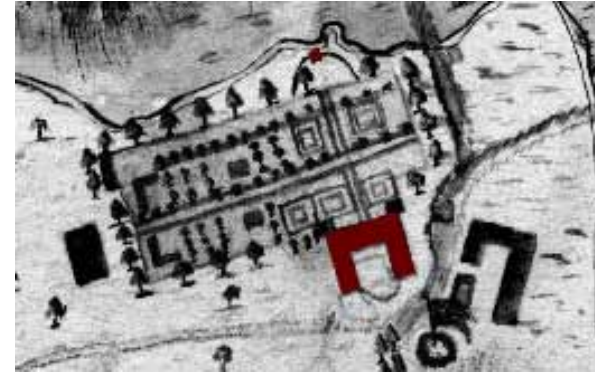

Fig 22 (øverst) og 23 (nederst)
Hovedbygningen og lysthuset ser ut til å være like i både Christies og Wilsons kart, og er dermed brukt som faste holdepunkter for å skalere hagen.

Fig 24 “Overlay” av Christies kart (Fig 11) og Wilsons kart (Fig 12)

8.4 Hagens fysiske avgrensning

I Dreiers prospekt synes en mur som strekker seg langs hele hagens lengderetning (Fig 15). Schnitler sier at hagen på Stend var innrammet og avgrenset av steinmur med gress - eller torvdekke (Schnitler 1916, 201). Sammenligner man disse to opplysningene kan det se ut som det strekker seg en mur langs hele områdeavgrensningen som er definert i forrige delkapittel. I Christies kart understrekes denne avgrensningen med en enkel trerekke på utsiden av muren (Fig 11), men denne er ikke tegnet av Dreier.

Hagen er ca 130 meter lang og ca 65 meter bred.

Steingjerder var vanlig i renessansens stil fra starten av 1700-tallet i Norge (Skard 1963, 70). Mur var et svært kostbart element, og ved taksering av eiendommer ble murer tatt med som et eget punkt. (Annegreth Dietze-Schirdewahn) På Stend var det mer enn 350 meter med mur rundt hagen.

Det er vanskelig å anslå noen høyde på denne muren, da den eneste kilden som kan si noe om dens tredimensjonalitet er Dreier. På grunn av stor avstand er dette vanskelig. I Sveinung Skjolds forprosjekt fra 2010 har han tegnet muren 1,5 meter høy (Fig 30). Dette er kun et forsøk på rekonstruksjon fra hans side, for han har heller ikke sett muren slik den faktisk var. Personlig tenker jeg at den hadde en høyde lik dagens standard for gjerder som er 90 cm, da man vet at i barokkens hagekunst var det et poeng å bevare utsikten.

I 1867 når Wilson tegner sitt kart er nok muren fjernet med utvidelsen av hagen, og derfor oppleves også avgrensningen mindre tydelig. Hagen er ikke utvidet i lengderetningen, noe som kan bety at det enda i 1867 var rester av hagemuren.

Hagearkeologiske undersøkelser av terrenget på Stend kan være med på å lokalisere den eksakte plasseringen av muren. Det bør gjøres ytterligere kildesøk for å finne murens størrelse og fasong. Om det eksisterte noen rester etter denne da jordbruksskolen overtok kan det finnes foto av dette, men det har ikke jeg klart å oppdrive. Det kan også være nyttig å finne referanseanlegg hvor samme type avgrensning eksisterte, og hvor restene er bedre bevart.

Fig 25. Hagens avgrenset inntegnet i ortofoto fra 2005

Fig 26. Avgrensningen fra 1776 sammenlignet med avgrensningen fra 1867

8.5 Hovedbygning

Fig 27. Hovedbygningen slik den ser ut i dag

Fig 28. 1921 Viser hovedbygningen med fem søyler og ingen kobbhus, men små takvinduer.

Fig 29. Utsnitt av Fig 15. Hovedbygningen slik den er vist i Dreiers prospekt fra 1816.

I 1779 sammenlignes hovedbygningen med en dansk herregård (Hjellestad 1933, 662). Den er i klassisk barokkstil, som ble innført i Norge i perioden etter at eneveldet som styringsform ble opprettet i 1660. Typisk for den barokke arkitekturen var “symmetri og aksialitet i fasader og anleggsform”, noe som er lett å kjenne igjen i bygningen på Stend (Hvinden-Haug 2008, 568).

Den ble oppført i starten av 1680-årene, er trefløyet og med kun en etasje. Taket er valmet, og dekket med rød takstein. Midt på hovedfløyen er en ark, som vender seg mot hagen (Hvinden-Haug 2008, 393). Under arken, ved inngangsdøren, er det i dag to vinduer som ikke er der på de tidligere illustrasjonene (Fig 27).

Bygningen danner et slags tun eller en bakgård mellom fløyene, som visstnok er hovedinngangen. I dag er det hageinngangen som oppfattes som hovedinngang.

Arken var i utgangspunktet støttet opp av stolper. På Dreiers prospekt (Fig 24) er espalier festet til disse, og danner en terrasse ved inngangspartiet. I 1921 ble stolpene byttet ut med søyler (Hvinden-Haug 2008, 393). I utgangspunktet ser det ut til at det var fem stolper (Fig 28), men i dag er den midtre fjernet (Fig 27).

På taket på hovedfløyen, ved siden av arken, kan man se av Dreiers prospekt (Fig 29) at det var kobbhus med pulttak. Illustrasjon fra 1921 viser ingen kobbhus på taket, men små takvinduer (Fig 28). I dag kan vi se at hovedbygningen har to kobbhus med saltak på hver side av arken (Fig 27).

I Dreiers prospekt (Fig 29) og i Christies kart fra 1776 (Fig 11) kan to utbygg ses på hjørnene av hovedfløyen, ut mot hagen. Dette kan trolig være priveter, og da en for damer og en for herrer (Hvinden-Haug, 2008, 394). Disse er ikke inntegnet i Wilsons kart fra 1867 (Fig 12), noe som indikerer at disse var fjernet før jordbruksskolen ble opprettet.

Vi kan se at hovedbygningen i all hovedsak ikke har endret uttrykk siden Dreier malte Stend. Og grunnformen er nok fra Hjorts tid her, på slutten av 1600-tallet.

Som tidligere nevnt ble hovedbygningen fredet av Riksantikvaren i 1924 (Wikipedia 2011, Stend Hovedgård).

Gårdstunet og adkomstene ligger utenfor hagens fysiske avgrensning, men de er med på å sette hagen inn i en fysisk kontekst i sine omgivelser. Vi skal derfor se kort på disse to punktene.

8.6 Gårdstun

I tillegg til å være lystgård ble Stend også brukt som avlsgård, og under Krohns eie ble gården forpaktet bort (Myking 1990, 26). Som tidligere nevnt lå det gamle tunet sør for dagens hovedbygning (Øye 1966, 58). I det samme området er det i Christies kart (Fig 11) tegnet inn bygninger. Dette er trolig driftsbygningene. Noe årstall for disse har jeg ikke klart å oppdrive. Disse bygningene ligger i området der dagens skolebygning ligger, og danner et tun på samme måte som skoletunet i dag. Et flagg i Christies kart understreker dette. Man kan også se deler av driftsbygningene i bakgrunnen på Dreiers prospekt (Fig 15), men det er umulig å se om det er de samme. I Wilsons kart (Fig 12) er bygningene plassert annerledes, men dannelsen av et tun oppfattes likt.

8.7 Adkomst

I Krohns tid beskrives to adkomstveier til Stend og de var beplantet med alleer. Dette var et typisk element i barokkens hagekunst, og det viktigste virkemiddelet av barokken i Norge. Alleene bidro til å gi Stend et litt høytidelig preg og satte adkomsten til det vakre huset og hagen i fokus.

Den ene er adkomsten fra sjøen, som er den eldste av de to. Dette var trolig adkomsten helt fra de første menneskene bosatte seg på Stend. Den har ikke nødvendigvis alltid fulgt samme traseen, men omtrentlig, og med samme utgangspunkt og endepunkt. I 1779 beskrives alleen med "Veien til Søen er besat med høye Træer" (Nøvik 1901, 128). Dette var hovedankomst til gården til et stykke ut på 1800-tallet (Da2 2006). Alletrærne var osp, eik og bjørk (Schnitler 1916, 203). I Christies kart fra 1776 (Fig 11) ser vi tydelig alleen og veiens linjeføring. Det samme gjør vi også i Wilsons kart fra 1867 (Fig 12). Her er den øvre delen av alleen fjernet til fordel for bygging av jordbruksskolens driftsbygninger.

Alléen treffer midt på hovedbygningen, og blir på den måten en forsterker for husets hovedakse. Denne var nok med på å understreke bygningens viktighet, og inngangspartiet fikk mer fokus enn det har i dag. Dagens vei til sjøen følger delvis samme trase, men alletrærne er borte.

I 1770-årene ble landeveien anlagt og det var Wollert og Dankert Krohn som tok initiativ til dette (Myking 1990, 129). Langs denne veien var det plantet en alle med lønn og kastanjetrær (Schnitler 1916, 204). Denne veien er ikke tegnet inn i Christies kart (Fig 11), noe som tyder på at den kom etter 1776. I Wilsons kart fra 1867 (Fig 12) er denne tegnet inn. I foto fra 1943 (Fig 31) synes deler av denne alleen. Den ble fjernet i sin helhet da veien ble omlagt i 1950. Dette skapte protester fra lokalbefolkningen (Myking 1990, 129).

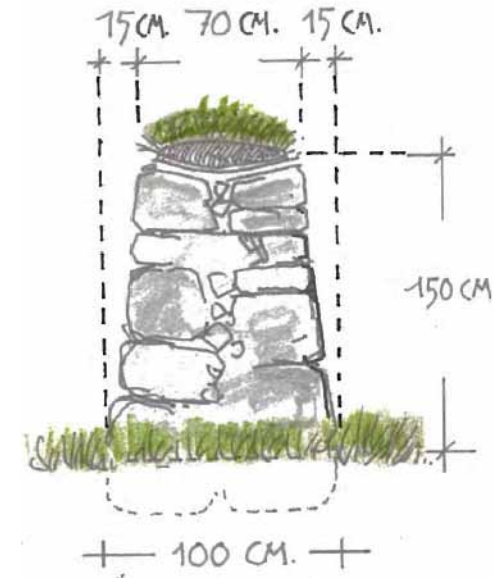
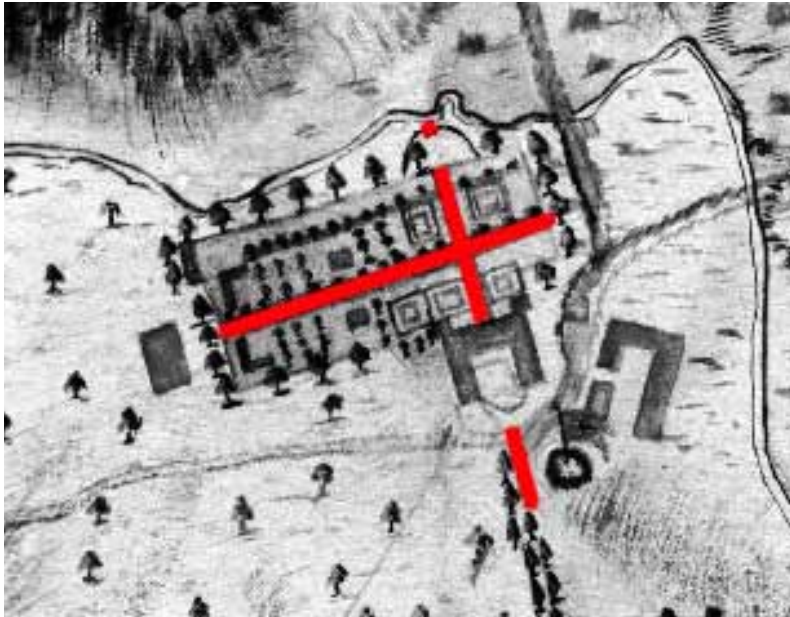

Fig 30 Sveinung Skjolds forsøk på rekonstruksjon av hagemuren på Stend

Fig 31 Rester etter landveisalleen 1943.

8.8 Akser og symmetri

Figur 32. Akser i hagen, tydeliggjort i Christies kart fra 1776.

Som tidligere nevnt var symmetri og geometriske former et viktig virkemiddel i renessansens hagekunst. Det samme gjaldt barokken, men da fikk også akser en økt betydning.

Schnitler hevder at hagen fulgte rette linjer, men at den ikke hadde noen “aksial arkitektonisk komposisjon” (Schnitler 1916, 201). Hans oppfatning av dette kommer tydelig fram i hans måte å fremstille hagen på i sine to rekonstruksjoner (Vedlegg 2), hvor svært få elementer inngår i noe mønster av akser og symmetri.

Etter å ha sett på Christies kart (Fig 11) er jeg av en annen oppfatning. Her kan man tydelig se to akser gjennom hagen (Fig 32). Man kan også se antydning av symmetri langs aksene. De samme aksene kommer fram av Wilsons kart (Fig 12), men her er de mindre tydelige. Dette tror jeg gjenspeiler virkeligheten til disse aksene. De var nok mer tydelig i 1776, enn i 1867.

Den ene aksen strekker seg fra sjøveiens alle, gjennom huset og ender i et lysthus. Denne aksen er vinkelrett i forhold til hovedbygningen, og vil heretter bli referert til som husets tverrakse. Denne aksen er typisk for barokkens stil hvor det var vanlig med siktakser med et fokuspunkt. Her ser man også at lysthuset er satt inn i en overordnet arkitektonisk sammenheng og bandt hus og hage sammen, noe som ikke var vanlig før barokken.

Den andre aksen strekker seg i hagens lengderetning og deler denne i to. De to delene er av ulik bredde, men om man ser vekk ifra løvgangen og ser kun på området innenfor denne blir delene relativt like både i størrelse, form og innhold.

De to aksene danner et kors i hageplanen (Fig 32), og akkurat i området foran hovedbygningen danner dette korset symmetri i to retninger, med fire kvarterer. Også videre nordover i hagen ser det ut til at det i allefall i Christies kart (Fig 15) er jevn fordeling av like felter på hver side av den lengste aksen.

Hovedbygningens plassering er det som gjør at hagen ikke føles veldig symmetrisk, men min oppfatning er at hagen er symmetrisk på flere plan. Om man ser på den delen av hagen som er foran huset alene er denne gjennomført symmetrisk. Her er hovedbygningen en del av den symmetriske komposisjonen. Dette er det første nivået. Det andre nivået utelukker hovedbygningen, men er da relativt symmetrisk i hagens lengderetning, om man ser bort fra noen elementer. Disse er løvgangen, halvsirkelen og oransjeriet. Jeg tror allikevel ikke at de hadde noe å si for oppfattelsen av det symmetriske systemet.

Løvgangen dannet alene en siktakse som endte i oransjeriet på den ene siden og i en skulptur på den andre siden.

8.9 Funksjonsinndeling

Som nevnt ble det vanlig i renessansen å dele hagen inn etter funksjon, og det ser ut som dette var tilfellet på Stend også. Her var hagen delt inn i to deler hovedsakelig, en for prydhage og en for nytte.

Prydhagen hadde som hovedformål å skape beundring utenfra, men her gikk også eierne ut for rekreasjon. Det var i denne delen av hagen at fester og møter ble holdt, og denne delen var vanligvis best synlig fra hovedbygningen.

Den delen av hagen som jeg oppfatter som Stends prydhage ligger midt foran hovedbygningen, med kvadratisk grunnform. Her er den strammeste utformingen, med både akser og symmetri. Tverraksen går midt gjennom denne delen av hagen, og ender i lysthuset. Denne akse er med på å gi hagen et formelt preg, og er typisk for renessansen og barokkens stil.

På hver side av akse ser man av Christies kart (Fig 11) kvadratiske felter som trolig er kvarterene i parterret. I kartet er det fem slike felter og de er ikke helt symmetrisk til hverandre, men de fire som ligger i sentrum på hver side av akse ligger symmetrisk i forhold til hovedbygningen. Det er derfor naturlig å tro at det er disse som definerer prydhagen.

Prydhagen er lite synlig i Dreiers prospekt (Fig 15) og gjør det dermed vanskelig å danne seg et tredimensjonalt bilde av hvordan det så ut. Man kan se noe som ligner på et parterre, men dette ligger utenfor det jeg har definert som prydhagen. Med tanke på prydhagens hovedformål og at dette er et bestillingsoppdrag fra Krohn, er det naturlig å stille spørsmål til hvorfor denne delen av hagen ikke er synlig.

Av Wilsons kart fra 1867 (Fig 12) ser man at svært lite av denne delen er igjen. Man kan se antydning av aksene, og lysthuset er der enda, men kvarterene er det ikke spor av.

I Christies kart (Fig 11), nærmest hovedbygningen, er et åpent område uten noe definert innhold. Her er det plass til å samle mange folk samtidig, i tillegg til at man har godt overblikk til resten av hagen. Av Wilsons kart ser vi at denne plassen er beholdt i samme størrelse, også etter kvarterene er fjernet.

Nyttehagen hadde husholdningen i fokus. På Stend skal vi senere se at nyttehagen inneholdt frukttrær, fiskedammer, oransjeri og dyrkningsfelter. Nyttehagen lå i den nordre delen av hagen på Stend, og kan ses i Dreiers prospekt (Fig 15) og på begge kartene (Fig 11 og 12), med varierende innhold. Nyttehagen er delt i to i hagens lengderetning, og de ulike elementene ligger relativt symmetrisk i forhold til denne oppdelingen. Asbjørn Øye (1966, 63) sier at den beste dyrkningsjorda var blant annet på Florstykket, som er det området nord for hovedbygningen, den tidligere nyttehagen. Dette understreker logikken i å anlegge nyttehagen akkurat der. Det

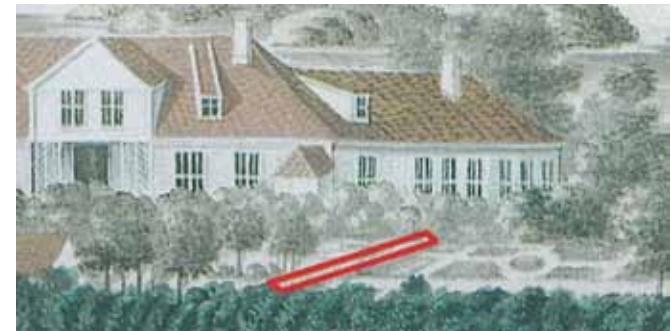

Fig 33 og 34. Skille mellom prydhage og nyttehage. Markert i Fig 34.

.....
var der de beste avlingene kom.

Langs hele hagens langside på motsatt side i forhold til hovedbygningen strekker en løvgang seg og er med på å binde de to delene sammen, og sammen med muren som strekker seg rundt hele hagearealet settes de to delene sammen til en helhetlig komposisjon.

Det var vanlig på denne tiden å skape et fysisk skille mellom de to delene i form av for eksempel grøft, mur, vegetasjon eller høydeforskjell. På Eidsvoll var det en grøft som skilte de to delene (Annegreth Dietze-Schirdewahn). På Damsgård er de to delene på hver sin side av huset, som derfor blir dette skillet. Et slikt skille fantes nok også på Stend. Schnitler (1916, 202) sier at parterrehagen lå avgrenset fra resten av hagen, og det er naturlig å tenke at denne avgrensningen var fysisk.

Min tydning av kildematerialet i forholdt til lokalisering av dette skillet er sprikende. Her har jeg i hovedsak sett på kartene fra 1776 (Fig 11) og 1867 (Fig 12), i tillegg til Dreiers prospekt (Fig 15). I kartene er det ikke noe tydelig skille i form av en linje, men karakteren på de to områdene er svært ulik. Dreier derimot har et tydelig skille.

Den første teorien er at prydhagen begrenser seg til de fire kvarterene, og at skillet ligger mellom disse og den femte som vi ser i Dreiers prospekt (Fig 15). Kvarterene vil da ligge symmetrisk i forhold til hovedbygningen og husets hovedakse gjennom hagen. Det som taler litt mot dette er at det i Christies kart (Fig 11) ikke er noe som ser ut som noe vegetasjon i skillet, annet enn selve kvarterene. Altså er det ikke noe tydelig skille her i dette kartet.

Det er vanskelig å tyde det som ser ut som et skille i Dreiers prospekt (Fig15), men det kan være en grøft eller en høydeforskjell. Dreiers utforming av kvarteret er også noe merkelig, da det ser ut til å ligge i nyttehagen, men være utformet som om det skulle være en del av prydhagen.

I Christies kart (Fig 11) er det noe som kan se ut som et skille mellom det siste kvarteret og fiskedammene. Her er en enkel rekke av trær eller busker. I dagens hage er det også en høydeforskjell i dette området, noe som gjør det logisk at et skille lå i dette området.

Det er ikke noe tydelig definert skille i Wilsons kart (Fig 12), annet enn at her er kvarterene fjernet, så de to delene skiller seg fra hverandre i forhold til mengde innhold. Prydhagen ser i dette kartet tom ut, og tjener sannsynligvis ikke like mye til pryd lenger.

I starten hadde jeg en teori om at den senere vegetasjonen under jordbrukskolen også definerte skillet (Fig 3, 6, 16, 17, 18 og 19), men dette området er for stort for å være den tidligere prydhagen. Dette viser allikevel et skille mellom to ulike områder i forhold til dyrkning i den tidligere hagen.

.....

På grunn av mangelfullt kildemateriale i forhold til skillet har jeg valgt å ikke ta stilling til hvor dette lå, utover de to teoriene. Dette må undersøkes grundigere, med ytterligere kildesøk i blant annet arkiver. Hagearkeologiske undersøkelser kan muligens også si noe om hvor skillet lå.

Figur 47 viser det området hvor dette skillet lå, uten å utpeke den eksakte plasseringen.

8.10 Oransjeri

Hagen skal ha inneholdt et lite oransjeri ifølge den skriftlige kilden fra 1779. I 1825 kommenterer Neumann “Et vakkert orangerie hvor vindruer stundom modnes” (Da2 2006).

Et oransjeri er en oppvarmet bygning for vinterlagring av eksotiske vekster (Friberg 2009, 12) som for eksempel citrusrær, granateple, fiken, laurbær og myrt. Ingela Andersson sier i sin artikkel om oransjerier at denne kulturen vokste fram på 15 og 1600-tallet i Sverige, og at på 1700-tallet var dette noe alle slott eller herregårder skulle ha. Rike kjøpmenn fulgte også denne trenden i Sverige. Svenske handelsmenn hentet inspirasjon for denne måten å drive hagebruk på blant annet fra Holland (Andersson 1999, 114).

Det var høy status å kunne vise at man hadde slike vekster. For at dette skulle være godt synlig ble oransjeriet plassert sentralt i hagen, og selve bygningen skulle harmonere med hovedbygningens arkitektur. I de større anleggene hadde oransjeriene ofte flere rom, mens i det i de mindre anleggene ofte ble satt opp enklere bygninger. Da var de ofte plassert i eller ved kjøkkenhagen (Andersson 1999, 114).

Oransjeriene ble varmet opp med vanlig vedfyring og skulle holde en temperatur på rundt + 5 grader Celsius. Det var garterens ansvar å følge med temperaturen. For å holde stabil temperatur ble ofte vinduene dekket til på natten og på solfylte dager. Godt isolerte vegger og tak var avgjørende for å holde temperaturen mest mulig stabil (Andersson 1999, 114). I nord var det ofte murvegg, mens sørveggen hadde mest mulig vinduer (Friberg 2009, 16).

I sommerhalvåret var det ingen vekster som hadde behov for å stå inne i oransjeriet, og da ble det ofte benyttet av eierne, til for eksempel festlige arrangementer eller bare som et lysthus i hagen (Andersson 1999, 114).

Sverige var noe tidligere ute enn Norge med å ta i bruk de europeiske trendene, spesielt fordi de var et selvstendig land på dette tidspunktet. Men som vi vet var Krohn mektige menn, med tysk opprinnelse og forretningsforbindelser rundt om i Europa, så det er naturlig å tenke seg at de var tidlig med å ta i bruk disse trendene i Norge (Andersson 1999, 114). I tillegg var flere av gartnerne på Stend fra Tyskland, og de hadde med seg sin kunnskap og inspirasjon derfra

Fig 35. Utsnitt av Dreier 1814. Her vises oransjeriet, med drivhuset i bakgrunnen

Fig 36 Oransjeriet i Gimmersta

Fig 37 Oransjeriet og drivhuset i Gimmersta

Oransjeriet på Stend kan ses helt til høyre i Dreiers prospekt (Fig 35). Det har samme hvite fasaden som hovedbygningen, med oransje takstein, og på denne måten står de to sentrale bygningene godt i forhold til hverandre. I fronten er det høyere enn bak. Dette er for å få inn mest mulig lys, og det er ikke usannsynlig at fronten er dekket med vinduer. På taket kan man se en pipe, noe som forteller at dette kan varmes opp, og derfor sannsynligvis er oransjeriet som er omtalt i kildene.

Denne typen oransjeri kommer fra Tyskland og kalles svanehalorsansjeri. Eksempler på oransjeri med samme fasong finner vi blant annet i Bronnback i Tyskland og det var også et i Gimmersta i Sverige (Fig 36) som lignet det vi ser i Dreiers prospekt. Sistnevnte ble revet på 1990-tallet (Gimmersta, 88).

I Christies kart (Fig 11) ser vi et lite rødt rektangel i det ene hjørnet i hagen, diagonalt med hovedbygningen. Dette er i nyttehagen, og en sentral og godt synlig plassering i forhold til hovedbygningen. Plasseringen stemmer overens med Dreiers prospekt (Fig 15).

I det Krohnske familiearkiv på Universitetet i Bergen fant jeg en planteliste fra Amsterdam fra 1804, hvor det var sendt blant annet fiken-, appelsin- og sitrontrær. Denne typen vekster er avhengig av vinterlagring for å overleve i Norge gjennom vinteren, og er med på å fastlå at det var et oransjeri på Stend.

I følge Torfinn Skard ble det bygget veksthus på Stend i 1770-årene. Dette er trolig oransjeriet. Det forteller oss at det var Wollert Krohn den eldre som fikk oransjeriet bygget (Skard 1963). Vi vet at det var der enda i 1825, men kildene sier ikke noe mer eksakt tall for når det ble bygget og når det ble revet. Ut fra Wilsons kart (Fig12) kan vi se at det ble revet før 1867, da det ikke er med på dette kartet.

Det var først med barokken at det ble vanlig med oransjerier i Norge. Dette forteller at Krohn fulgte med i hagekunstens trender.

8.11 Drivhus

Uttrykkene oransjeri og drivhus brukes om en annen i kildene og det er derfor vanskelig å vite om det er snakk om en eller flere bygninger.

I Dreiers prospekt (Fig 15) kan man skimte en bygning bak oransjeriet som kan se ut som et drivhus (Fig 35). I Christies kart (Fig 11) er det også tegnet inn et rødt rektangel utenfor muren, i det som kan se ut som det samme området. Dette kan være det omtalte drivhuset.

.....

I Gimmersta står et drivhus som ligner på det vi kan skimte i Dreiers prospekt (Fig 38). Dette ble trolig oppført i første halvdel av 1800-tallet. Det gamle svanehalsoransjeriet, som nå er revet, lå like ved dette drivhuset (Fig 37) (Gimmersta 88).

Schnitler skriver i 1916 at Etatsråd Krohn fikk bygget store drivhus til å være på denne tiden (Schnitler 1916, 201-202). Drivhuset nevnes flere ganger av Schnitler (1916). Han sier at drivhuset var i forfall i 1829 (Schnitler 1916, 205). Schnitler sier også at drivhuset lå ytterst på den ene kortsiden ved siden av to store kastanjetrær (Schnitler 1916, 201-202). Dette er den samme beskrivelsen som finnes av oransjeriet ellers, og jeg er derfor usikker på om det er dette han egentlig mener. Trolig mener han oransjeriet da han ikke nevner dette med et ord ellers.

8.12 Lysthus

I auksjonsplakaten fra 1739 står det ”en haug med et stort og 2de smaae Lyst-Huuse”. Dette var et typisk element både i renessanse, barokk og landskapsstil, og det er derfor naturlig at hagen på Stend inneholdt dette elementet gjennom sin glansperiode.

I Dreiers prospekt vises et hvitt lysthus med sort pyramidetak (Fig 39). I både kartet fra 1776 (Fig 11) og 1867 (Fig 12) er det et kvadratisk felt på det som kan se ut som samme sted som i Dreiers prospekt. Lysthuset var altså her enda i 1867. I følge kartene ligger det i enden av husets hovedakse, på periferien av en halvsirkel. I følge Torfinn Skard er lysthus i bygningens hovedakse typisk kjennetegn for barokkens hagekunst (Skard 1963, 90).

Dette lysthuset står, på samme måte som oransjeriet, godt i stil med hovedbygningens arkitektur. Det ser ut til å ha tette vegger og vindu i nord. Sør- og vestveggen er ikke synlig, og hvorvidt det eksisterer dører og vinduer eller hvordan disse ser ut kan jeg derfor ikke si noe om.

Ved siden av dette lysthuset vises en annen liten bygning med rød takstein. Denne er ikke nevnt i kildene og synes ikke på noen av kartene. Jeg mener det står for nært til å være enda et lysthus. Det kan ha vært en redskapsbod. På grunn av mangelfullt kildemateriale er dette noe jeg ikke tar stilling til. Det må undersøkes mer.

I auksjonsplakaten nevnes tre lysthus, men ut fra ut fra kildene fra Krohns tid finner jeg kun det ene helt sikkert. Schnitler nevner lysthus av trær, men dette er ikke synlig i noen av kartene eller i prospektet og derfor må denne informasjonen behandles med noe skepsis.

I senere tid har det vært flere lysthus i hagen på Stend, men ingen av disse er med i Christies plan eller Dreiers prospekt.

Fig 38 Drivhuset i Gimmersta

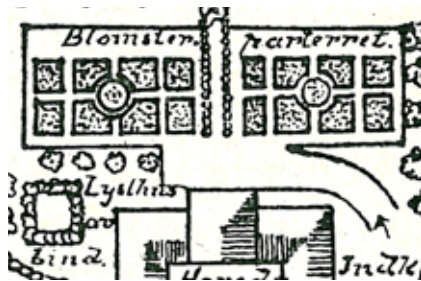

Fig 39. Utsnitt av Dreier 1816 som viser lysthuset i husets hovedakse.

8.13 Fasader

Figur 40. Prydhagen med parterret, akser og lysthus.

Figur 41. Utsnitt fra Schnitlers rekonstruksjon fra 1916

Figur 42. Utsnitt fra Dreier 1814, med noe som ligner et parterre

I kartet av Christie (Fig 11) ser man at alle bygningene er merket med røde felter. Dette kan man se igjen i Dreiers prospekt (Fig 15) da nesten alle bygningene har røde tak, med ett unntak. Det er lysthuset, som har sort tak både i kartet og maleriet. I Wilsons kart (Fig 12) er dette lysthuset merket rødt som de andre bygningene, men ingen av kildene sier noe om at taket ble byttet. Dette kan være Wilsons måte å gjengi all bygningsmasse på.

I Dreiers prospekt (Fig 15) har alle bygningene hvite fasader. Dette er et tegn på velstand, da hvit maling var dyrere enn for eksempel rød maling. (Astrid Matland) Dette visste trolig Krohnene å benytte for å demonstrere sin velstand i samfunnet.

Med hvite fasader på alle bygninger oppnår man i tillegg en helhet i anlegget, og det er med på å binde alle delene sammen, uavhengig av bygningenes funksjon.

8.14 Parterrehage

I prydhagen, foran hovedbygningen ligger den såkalte parterrehagen. De skriftlige kildene sier lite om denne, men den kan ses både i Christies kart fra 1776 (Fig 11) og delvis i Dreiers prospekt (Fig 15).

Schnitler skriver at denne delen var avgrenset fra resten av hagen. Her beskrives parterret som "rettlinjede bed om et sirkelrundt midtbed" (Schnitler 1916, 202). Av denne beskrivelsen virker det som han beskriver det han ser i Dreiers prospekt (Fig 15).

I hans forsøk på å lage en rekonstruksjon av hagen har han tegnet inn to slike felter. I Dreier (Fig 15) er kun ett slikt felt synlig, men vegetasjon skjuler trolig flere. I Christies kart (Fig 11) er det fem kvarterer, som kun er kvadratiske med dobbel ramme. Dette kan være en forenkling av formen, men de kan også ha vært så enkle formmessig. Dreier kan ha tatt seg kunstneriske friheter i sitt malerarbeid.

Fire av kvarterene følger et slags symmetrisk mønster langs akse som ender i lysthuset og hagens tverrakse. Den femte ligger utenfor dette mønsteret. Det virker som det skulle ha vært en sjette, men der er det tegnet inn kun trær.

I 1867 (Figur 9) er det ingen felter foran hovedbygningen, men av aksene som kan skimtes ser man hvor kvarterene har ligget.

I Norge var det vanlig å ha en blanding av pryd - og nyttevekster i kvarterene, og det var det også trolig her. På Damsgård er det laget en planteliste over vanlige hageplanter på denne tiden

.....

(Vedlegg 3), og store deler av den fantes trolig også på Stend. Ingen kilder viser eller sier noe om hva kvarterene var kantet med. Rundt om i Europa var det vanlig med kanter av buksbom, men på grunn av dårlige vokseforhold i Norge var det mer vanlig med isop, ligustrum eller bare gresstorv (Dietze 1999, 18). På Baroniet Rosendal er kjøkkenhagekvarterene innrammet med gresstorv (Dietze 1999,40), mens i den rekonstruerte hagen på Damsgård har man fått buksbom til å vokse (Dietze 2006, 21). En skal ikke se bort ifra at en av disse kan ha vært brukt på Stend også.

Parterret og resten av prydhagen på Stend er anlagt på hovedbygningens nordside, noe som medfører dårlige lysforhold og ikke de beste oppholdsarealene. I tillegg til samlingssted innerst mot huset er nok denne plassen holdt åpen og uten vegetasjon fordi vokseforholdene her ikke er gode nok.

Parterret var et typisk motiv både i renessansen og barokken, men i Norge beholdt man de enkle parterrene fra renessansen, fremfor å adoptere moten med de franske broderiparterrene som var mer vanlige i barokkens stil (Dietze 1999, 13-14).

8.15 Løvgang

Løvganger, også kalt buegang eller grønn tunell, er et typisk motiv i renessansehager, og dette er det elementet i hagen som er omtalt mest i de skriftlige kildene.

Den første kilden jeg har funnet som nevner løvgangen i hagen på Stend er fra 1779. Da nevnes den "Smukke Buegange" (Nøvik 1901, 128). Senere er den nevnt flere ganger i ulike kilder.

I 1821 blir den omtalt av biskop Pavels, som i tillegg sier at hagen på Stend er den vakreste i området. Han sier om buegangen at han ikke har sett maken. "Gud ved overalt, om der findes en saadan Buegang i Norge; i Christiania eller i dets Omegn, Bogstad, Ullevold, Frogner findes den idetmindste ikke" (Schnitler 1916, 205).

Biskop Neumann kommenterer i 1825 den lange og slyngende buegangen, "som ingen solstråle kan gjennomtrengre" (Schnitler 1916, 205). Dette tyder på at den enda i 1825 var godt vedlikeholdt, og dermed holdt seg tett.

På Stend fulgte den hagens langsiden, på motsatt side i forhold til hovedbygningen. Den bestod av lind og ask, og skal ha vært tett og strengt klippet da Krohn eide gården (Schnitler 1916, 202). I Dreiers prospekt (Fig 15) er den godt synlig, og man ser hvor tett den er.

I Christies kart (Fig 11) er det ikke helt tydelig hva som er denne løvgangen Langs den

.....

Figur 43. Utsnitt av Knudsons fotografi fra 1869. Dette kan være en rest av løvgangen.

.....
beskrevne siden av hagen er det tegnet inn en tykk, heltrukket grønn linje som trolig er løvgangen. Den stanser ved husets hovedakse, og det kan se ut som den fortsetter et kort stykke på andre siden av stien også. I denne enden skal det ha stått en hageskulptur. I motsatt ende av hagen, i nord, ser det ut til at løvgangen ender i oransjeriet. Det er grunn til å tro at dette er riktig, da oransjeriet er et sentralt element i denne hagen. Inne i løvgangen dannes en tydelig siktakse som understreker oransjeriets viktige posisjon.

Det er svært arbeidskrevende å holde en slik løvgang ved like. Schnitler sier at den fikk vokse fritt utover 1800-tallet, og at den var vokst til store allétrær da jordbruksskolen tok over eiendommen (Schnitler 1916, 205). Om man ser på Knudsons foto fra 1869 (Fig 43), kan man skimte trær i bakgrunnen som kan se ut som de har vært strengt klippet for deretter å få vokse fritt og bli høye. Voksemåten kan også minne om ask. Plasseringen i dette fotoet er riktig i forhold til min plassering av løvgangen.

En del av trærne hadde nok gått ut da Knudson i 1869 tok bildet, og denne teorien understrekes av Wilsons kart (Fig 12). Der er det tegnet inn noen få store trær, men ingenting som tyder på en rett linje som fulgte hele hagens lengde. Denne plasseringen stemmer godt i forhold til kanalene på begge kartene. Løvgangen skal ha ligget innenfor murene, men utenfor kanalene. Dette er med på å underbygge min teori om at en del av trærne fra løvgangen var der enda både i 1867 og 1869.

Schnitler sier “Nær huset svinget denne henimot blomsterparterret og utvidet sig til et lysthus av trær paa en sirkelrund vold. På kryds av denne gik en anden ganske kort buegang, som paa den anden side av blomsteranlægget fortsatte husets tverakse og endte i en aapen rund plads” (Schnitler 1916, 202). Denne informasjonen må tolkes med en viss skepsis. Det er kun Dreier som kommenterer eller viser dette, han fremstiller det på to ulike måter selv i sine rekonstruksjoner, og han har aldri selv sett hagen slik den var da Krohn eide den. Det var heller ikke vanlig at løvgangene skiftet retning, og i alle fall ikke flere ganger på et strekk. De fulgte vanligvis en linje. (Annegreth Dietze-Schirdewahn)

Figur 46 viser løvgangen på Thomas Erichsens Minde på Askøy. Denne er enda tett, men har fått vokse fritt i noen år nå.

.....

8.16 Vann i hagen

Hagen på Stend skal ha ligget på et fuktig område, noe som gjorde det både naturlig og nødvendig å gjøre noe med vannet. Her er det tatt inn som viktige elementer, lokalisert i den delen av hagen som jeg har definert som nyttehagen.

8.16.1 Fiskedammer

Det står gjengitt i Nøviks bok “Samlinger til havebrugets historie i Norge” at hagen er “forsynet med Fiskedamme, hvorudi Karper og Karudser ere blevne satte” (Nøvik 1901, 128).

I Dreiers prospekt (Fig 15) ser man en del felter i hagen, men det er vanskelig å si hva han prøver å gjengi med dem. Det kan være dammene som blir omtalt i flere andre kilder, men det kan også være dyrkningsfelter. I kartene fra 1776 (Fig 11) og 1867 (Fig 12) er det tegnet inn ulikt antall blå felter, som kan se ut som dammer. Auksjonsplakaten fra 1730-tallet nevner at hagen inneholdt fiskedammer (Øye 1966, 59). Man kan med relativt stor sikkerhet si at det var dammer i hagen på Stend, men form, plassering og antall er det sprikende opplysninger om i kildene.

Schnitler skriver at hagen skal ha inneholdt fire kvadratisk formede dammer i den ene enden av hagen (Schnitler 1916, 202). I Christies kart (Fig 44) ser vi kun to kvadratiske felter som på grunn av den blå fargeleggingen ser ut som dammer. I Wilsons kart (Fig 45) derimot ser vi tre felter som ser ut som vann, og kun et av disse er kvadratisk. De to andre er avlange, men plasseringen passer bedre i forhold til Christies dammer. Her kan tilfellet være at dammene over tid har blitt utvidet og at det har kommet til en ekstra.

Jeg kan med noenlunde sikkerhet si at det var minimum to dammer i hagen, og ca hvor disse lå. Etter hagearkeologiske undersøkelser vil en kanskje kunne fastlå antall og eksakt plassering.

I følge Schnitler skal dammene ha inneholdt fisk, karper og karusser, noe som stemmer over ens med Nøviks kilde. De skal ha vært dype og med bratte skråninger tilplantet med en gultblomstrende slyngevekst. Denne skal visstnok vokse fritt i området nå (Schnitler 1916, 202). Under en befaring på Stend i september 2009 ble det funnet en treaktig klatreplante som slynget seg rundt eldre trær i skogen nord for Stend. Denne var ikke i blomst da og det ble ikke gjort noen videre undersøkelser rundt dette. Dette kan muligens ha vært det samme som vokste langs kantene på dammene.

Dammene må ha ligget under det som i dag er parkeringsplass, og anleggelsen av denne kan ha fjernet spor i grunnen. Men dammene skal ha vært dype, så noen spor kan det også være igjen.

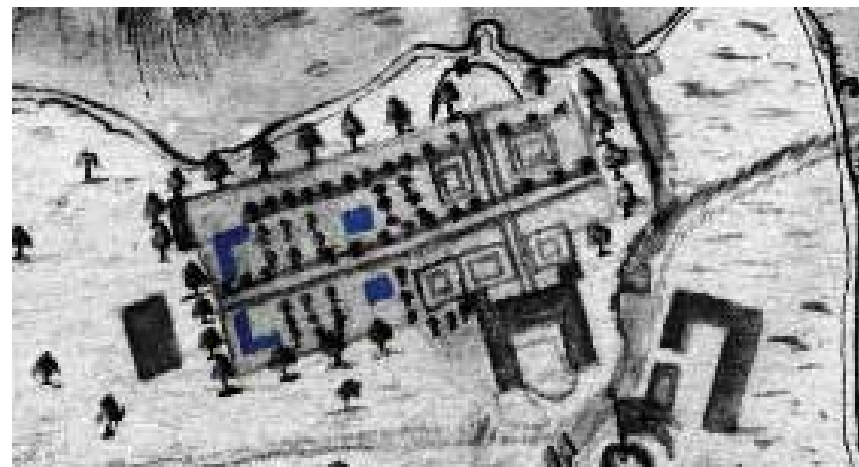

Fig 44. Vann i hagen i Christies kart

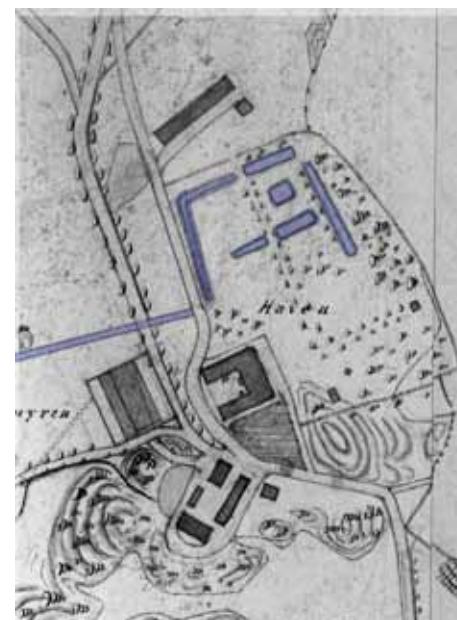

Fig 45. Vann i hagen i Wilsons kart

8.16.2 Kanaler

Kanalene nevnes også i Nøviks “Samlinger til havebrugets historie i Norge”. Der står det “den (hagen) er anlagt paa en moradsig Grund og derfor omgiven av Grave” (Nøvik 1901, 128). Dette vil si at hagen lå på fuktig grunn, og det kan man forstå av alle de små bekkene som renner i området. De er nå lagt i rør under skolens grunn, men renner åpent i området ned mot sjøen.

Disse kanalene hadde nok drenering som hovedformål, men det er også tenkelig at vannet ble tatt opp i dagen som et estetisk og dekorativt element i hagen.

Schnitler beskriver også snor- og vinkelrette kanaler innenfor hagens murer som en følge av fuktig underlag og sammenligner det med hollandske hagemotiver (Schnitler 1916, 201). Det kan virke som det alltid var vann i disse kanalene.

I Christies kart fra 1776 (Fig 44) er kanalene tegnet inn som to vinkelrette blå felter i hagens nordre ende. Kanalene skal ha ligget på tre sider av hagen (Schnitler 1916, 200) og av kart og beskrivelser kan jeg se at dette var i den nordre enden av hagen.

I Wilsons kart (Fig 45) er det også kanaler på tre sider av hagen i den nordre enden, men disse har en annen form, og oppleves ikke like geometrisk formet. De er ikke vinkelrette og de er lengre enn de kanalene som er illustrert i Christies kart. Allikevel er kanalene i dette kartet troverdige, da man kan se at den ene fortsetter i noe som kan se ut som en bekk ned mot sjøen.

Når disse ble fjernet er uklart, men de ble trolig fylt igjen kort tid etter jordbruksskolen ble opprettet, for da ble dette området tatt i bruk til dyrkningsfelt. De har i allefall ikke eksistert siden 1930-tallet, for da ble internatbygningen bygget. Denne ligger oppå den ene kanalen i følge det jeg har kommet fram til.

Selve hagen oppleves ikke som veldig fuktig i dag, da bekkene renner i rør under skoleområdet.

8.17 Vegetasjon

Både Wollert Krohn den eldre og Wollert Krohn den yngre hadde stor interesse for landbruk og dyrkning. Deres interesse gjaldt spesielt for hagebruk, og de fikk “utvida og pynta hagen i stor stil” (Hjellestad 1933, 664).

Christies kart (Fig 11) viser mye grønt, noe jeg tenker gjengir hagens innhold, at det var mye vegetasjon der. Dreier har også fremstilt en frodig hage i sitt prospekt (Fig 11).

Som sagt hadde de et oransjeri som førte til at eksotiske vekster kunne overvintre i kalde Norge, og de kunne ha litt mer sjeldne vekster. De importerte trær fra blant annet Tyskland og Holland (Hjellestad 1933, 664). Et bevis på dette er den plantelista som jeg fant i manuskriptsamlingen (MS468).

I arkivet fant jeg også Buckmann oppført i kontaktlista bakerst i den ene regnskapsboka. Buckmann var den største planteskolen i Tyskland på denne tiden (Annegreth Dietze-Schirdewahn), og dette er et bevis på kontakt med dem og at de sannsynligvis fikk tilsendt planter derfra. Jeg fant desverre ingen plantelister med deres navn, men på grunn av begrenset tid og skrift som er vanskelig å tyde ser jeg ikke bort fra at dette kan finnes i Det Krohnske Familiearkiv.

Hagen skal ha inneholdt mengder av frukt-trær. I følge Schnitler var det plantet frukttrær mellom dammene og langs kanalene (Schnitler 1916, 202). I Christies kart (Fig 11) kan det se ut som det er felter med treplantinger i området mellom dammene og kanalene. Disse er tegnet i et stramt mønster. Det ser også ut til å være treplantinger mellom dammene og kvarterene i prydhagen. I og med at dette er i nyttehagen er det ikke usannsynlig at dette er frukt-trærne som Schnitler beskriver. I kartet fra 1867 (Fig 12) ser det ut til at det ikke er noe igjen av frukthagen.

I Dreiers prospekt (Fig 15) synes en del trær i området nyttehagen, men de ser ikke ut til å stå så sentralt i hagen som de andre kildene gir inntrykk av. Men igjen kan det være perspektivet som får det til å se slik ut. Det er i alle fall inntegnet trær, og disse kan være de omtalte frukt-trærne.

Av annen trevegetasjon kan også trerekken som omkranser hele hagen nevnes. Denne kan ses i Christies kart (Fig 11), men er ikke nevnt eller synlig i noen andre kilder. Hva slags trær dette var vet jeg derfor ikke. Det kan ha vært en blanding av ulike typer som vokser vilt i området, da dette var utenfor hagens avgrensning. Schnitler hevder at det sto to store kastanjetrær ved drivhuset, som også kan være oransjeriet (Schnitler 1916, 202). Disse har han tegnet inn i sine rekonstruksjoner. I Christies kart (Fig 11) er det ingen trær på det stedet Schnitler hevder at de sto, men bak oransjeriet er det tegnet inn to trær. Disse fremstår som en del av trerekken som

Fig 46. Løvgangen ved Thomas Erichsens Minde på Askøy.

.....
omkranser hagen.

I nyttehagen er flere firkantede dyrkningsfelter hvor det ble dyrket blant annet jordbær og grønnsaker (Hjellestad 1933, 665). Disse er ikke synlige i Christies kart (Fig 11). I Dreiers prospekt (Fig 15) ser man flere firkantede felter i dette området, men som tidligere nevnt er det vanskelig å tyde om dette er de omtalte dammene eller om det er dyrkningsfelter. Det er nok ganske sikkert begge deler, men jeg klarer ikke å se hva som er hva. Min tanke her er at dyrkningsfeltene ble lagt i mellomrommene mellom de mer sentrale og viktige elementene i hagens komposisjon. Dette kan understrekes med Schnitlers kommentar “det øvrige av haven var formodelig opfyldt (...) dels av rektangulære bed med jordbær og grønnsaker” (Schnitler 1916, 202). Av dette leser jeg at dyrkningsbedene ikke var en del av den overordnede komposisjonen i hagen. Dette kan også være grunnen til at de ikke er vist av Christie (Fig 11).

Det som var igjen av arealer på bakken var oppfylt av gress. Gress eller torv var det også oppå muren som omkranset hagen (Hjellestad 1933, 665). Stiene i aksene var trolig grusganger, som var vanlig i denne tidens hager (Skard 1963, 84). og som også er brukt blant annet på Damsgård Hovedgård og Baroniet Rosendal.

Innholdet i parterret har jeg som sagt ikke funnet spesifisert noe sted, men det inneholdt trolig en blanding av pryde- og nyttevekster og med kanter av vegetasjon. Vedlagt ligger planteliste fra Damsgård Hovedgård hvor det er listet opp vanlige vekster fra denne tiden. Det er sannsynlig at en del av disse også vokste på Stend.

Spesielt i barokken, men også i renessansen, var det vanlig å ha streng beskjæring av vegetasjonen og ingenting skulle få vokse fritt. Av slike stramme former på Stend er løvgangen av lind og ask og kantingen på parterret sikre elementer, men det var trolig mer formklypt vegetasjon der. I Dreiers prospekt (Fig 15) ser det ut som det er beplantning langs halvsirkelen ved lysthuset. Dette er muligens en formklypt hekk. I Christies kart (Fig 15) ser det ikke ut som det er vegetasjon her.

De to aksene som strekker seg gjennom hagen er også trolig forsterket med bruk av vegetasjon, sannsynligvis formklypt. Dette er trolig ikke trær, men heller busker eller noe lavere vegetasjon. (Annegreth Dietze-Schirdewahn) Et eksempel på slik vegetasjon finner man med kjegleformene mellom kvarterene i Herrens Have på Damsgård Hovedgård (Fig 5). Vegetasjon langs aksene er godt synlig i Wilsons kart fra 1867 (Fig 12), da det her kun er denne vegetasjonen som er igjen og vitner om disse to aksene. I Christies kart (Fig 11) er også aksene forsterket med grønne linjer, men enkeltpunktene er ikke vist her.

En plante som kan undersøkes nærmere er den gule slyngeveksten som skal ha vokst på dammenes kanter og som nå skal finnes viltvoksende i området.

.....

.....

Det er mulig at det eksisterer mer informasjon rundt hva som vokste på Stend i andre kilder, eller at arkivene har mer lister over hva som ble kjøpt inn. Jeg har ikke funnet mer.

8.18 Dekorasjoner

I de norske hagene fra denne tiden var det vanlig med dekorasjoner og skulpturer plassert rundt omkring. Både i renessansen, barokken og delvis også landskapsstilen benyttet man hageskulpturer i hagenes komposisjon. (Skard 1963, 84)

Dette var også tilfellet på Stend. I følge Schnitler skal Wollert Krohn den eldre ha fått tilsendt en rekke hageskulpturer fra København. Dette var “tvende liggende Løver på Piedestal, Ceres og Diana Mahlet paa Bræder Graat i Graat, ligeledes paa Bræder med bontede Couleurer, tvende Danske Husarer, en Gartner og Jæger, samt et Billedhuggerstykke på Fod, forstiller Minerva”. (Schnitler 1916, 203)

Schnitler beskriver også plasseringen av de ulike skulpturene. Felles for dem alle var at de alltid sto under tak om det regnet.

Løvene sto på hver side av trappa ved hovedinngangen, mens husarene sto ved hageinngangen. Minerva sto i enden av løvgangen, mens gudinnene sto i lysthuset. Jegeren og gartneren ble flyttet rundt på og sto forskjellige steder fra dag til dag. Krohn fikk også tilflyttet noen malte fugler fra sin gård Nordås. Disse ble plassert i parterret foran huset. (Schnitler 1916, 203)

Schnitler er den eneste kilden som sier noe om disse dekorasjonene og alle er borte nå. Det er allikevel sannsynlig at disse var her, da dette er et veldig riktig element for denne tiden. Som referanse kan man for eksempel se på Damsgård. Her er en del av de originale skulpturene flyttet inn i hovedbygningen for å beskytte dem, men kopier er plassert rundt i hagen, både i pryde- og nyttehagen. (Astrid Matland)

8.19 Gartnere

Renessansens og barokkens hagekunst var svært vedlikeholdskrevende (von Essen 1999, 2-3), og hagen på Stend var intet unntak. Derfor ble det ansatt gartnere for å ta ansvar for arbeidet med hagen og at den alltid så flott ut. Gartnerne kom ofte fra og var utdannet i utlandet. De tok med seg nye typer planter derfra. Ikke alt tålte det norske klimaet, men noe klarte seg og var med på å skape begeistring fra de besøkende (Hjellestad 1933, 667).

At den ene skulpturen i hagen på Stend var en gartner var ikke tilfeldig. På denne tiden var det et høyt respektert yrke å være gartner (Annegreth Dietze-Schirdewahn). Denne skulpturen viser yrkets viktighet og bærer gartneren som styrer hagen.

Gartnerne på Stend evnet å forene det nyttige med det behagelige i hagen. Der ble nyttevekster satt sammen slik at de utgjorde en prydfunksjon i seg selv (Hjellestad 1933, 667). Som tidligere nevnt ble nyttevekstene kombinert med prydvvekster i prydhagen. Gartnerne var godt utdannet og hadde gode referanser fra tidligere arbeidsgivere (Schnitler 1916, 204).

Videre følger en oppsummering av hittil kjente gartnere, men det kan også ha vært flere som styrte og bidro med arbeidet i hagen på Stend.

Den første kjente gartneren var Valentin Hanssen fra Glucksborg som kom til Stend i 1799 (Skard 1963, 70). Han fikk 50 riksdaler i året, alt inkludert. Før han, fra 1780-årene, var det C. Juel som hadde ansvaret for hagen og gårdsbruket (Schnitler 1916, 204). Han betegnes aldri med tittelen gartner. I 1811 kom Joachim Henrich Steffens fra Lubeck. Han skulle jobbe som gartner i hagen på Stend for 100 riksdaler i året. Han hadde spesielt gode referanser fra før hans tid på Stend (Schnitler 1916, 204). Etter Stend dro han til Farsund hvor han fikk det dobbelte i lønn, og hvor kontrakten sa at han skulle “anlægge og foresaae en Hauge” (Schnitler 1916, 120). I perioden mellom 1802 og 1825 var tyskeren Martin Schäffer ansatt som gartner på Stend. Han hadde en startlønn på 60 riksdaler i året, men denne ble etter hvert justert, og i 1812 hadde han 180 riksdaler i året. Han hadde i tillegg tillatelse fra Krohn til å selge overflødige blomster, til egen lomme. Med dette forpliktet han seg til å avle fram nye sorter til hage og drivhus. Kontrakter og lærebrev vedrørende Hanssen, Steffens og Schäffer finnes i det Krohnske familiearkiv i Manuskriptsamlingen ved Universitetet i Bergen.

Schäffer anses som den mektigste gartneren på Stend, spesielt med tanke på hvor lenge han var der. Det var han som bestemte hvem som skulle bevege seg i hagen, og om eierne ønsket seg blomster fikk de ikke plukke det selv. Da skulle Schäffer få beskjed og så skulle han plukke blomstene til dem.

Det er meg ikke kjent om noen gartnere hadde ansvaret for hagen etter Schäffer. Man vet at “vanlige bondegutter” tok seg av hagebruket, og man vet også at hagen etter hvert forfalt, og

.....

til slutt forsvant (Schnitler 1916, 205). Allikevel tror jeg at dette skjedde senere enn 1825, da det var Wollert Krohn den yngre som fremdeles eide Stend. Med hans interesse for hagen finner jeg det vanskelig å tro at han lot hagen forfalle. Jeg kjenner ikke til noen økonomisk nedgang for hans del, og heller ikke sykdom som begge kunne vært grunner til at hagen ble nedprioritert.

Som det var vanlig på denne tidens borgerhager, var også Stends hage delvis åpen for at besøkende kunne komme og se. Hovedformålet var tross alt å skape begeistring. Selv om dette mest gjaldt handelspartnere eller andre fra borgerskapet, kunne jo eierne nyte andres begeistring også. Det var gartnerens ansvar å godkjenne og passe på at de gikk rett gjennom, og ikke slo seg ned i hagen. Dette gjaldt spesielt når herskapet selv oppholdt seg på Stend, for ikke å sjenere dem (Schnitler 1916, 205).

Schnitler sier at det alltid var en gartner som styrte hagen på Stend (Schnitler 1916, 204). Ut fra dette leser jeg at det også var gartner før Valentin Hanssens tid der. Stends hage krevde fagmenn for å holde hagen i stand for den hageinteresserte eieren. Vi vet at oransjeriet ble bygget mer enn 20 år før Hanssen kom. Også Christies gjengivelse av hagen ble laget mer enn 20 år før Hanssen kom og det innholdet som vises her krever stor grad av vedlikehold, blant annet løvgangen. Denne er nevnt allerede i 1779 (Nøvik 1901, 128).

Informasjon om gartnerne på Stend er ikke direkte med på å fortelle noe om hvordan hagen på Stend så ut, men det forteller at dette var et hageanlegg som krevde fagfolk. Dette igjen forteller oss at dette anlegget krevde mye arbeid og vedlikehold, men også at eierne ønsket de beste for å stelle hagen deres.

.....

9. Interpretasjon av Krohns hage

På bakgrunn av den gjennomgatte informasjonen er det gjort et forsøk på å gjengi hagen slik jeg forstår den ut ifra kildene. Det er dette som er en interpretasjon. Noen deler eller elementer føler jeg meg mer sikker på enn andre, og dette framgår av teksten, både her og under de ulike elementene. Her er det valgt å illustrere den teorien jeg tror mest på, selv om andre teorier eksisterer. Hagearkeologiske undersøkelser vil kunne styrke eller svekke denne teorien, og må uansett foretas før en eventuell gjenoppbygging av hagen.

Hagens avgrensning strekker seg som vist tidligere, fra hovedbygningen, til andre siden av veien og til enden av internatbygningen. Langs hele hagens avgrensning strekker en mur seg. Denne har ukjent bredde og høyde og er derfor illustrert kun med dobbel strek. Rester eller avtrykk etter muren kan muligens finnes i deler av grunnen på stedet.

Hagen er delt i to deler, en hovedsaklig for pryd og en for nytte. Det var sannsynligvis et fysisk skille mellom disse, men nøyaktig plassering av dette er så langt ikke funnet.

Som en hovedretningslinje for denne interpretasjonen er symmetri valgt, og grunnen til dette er den symmetrien jeg ser antydnet i Christies kart (Fig 11). Dette gjelder hovedsaklig for prydhagen, men også nyttehagen har en viss grad av symmetri. Med symmetrien som retningslinje er skillet mellom pryd og nytte lagt utenfor de fire kvarterene, altså er et femte i nyttehagen. Med i prydhagen er den søndre delen av løvgangen i tillegg til lysthuset i halvsirkelen. Prydhagen er tilnærmet kvadratisk, med unntak av halvsirkelen.

Symmetri er det som sagt også til en viss grad i nyttehagen, med dammer, frukttrær og kanaler liggende jevnt på hver side av stien som strekker seg i hagens lengderetning. Denne stien er markert med vegetasjon, og i interpretasjonen er dette tegnet inn som formklypte busker. Dette er ikke funnet i noen kilder, men inntegnet kun fordi dette var vanlig, og fordi det høyst sannsynlig var en eller annen form for vegetasjon som forsterket disse aksene. Dette må undersøkes ytterligere for å kunne si helt sikkert hvordan det faktisk var.

Det femte kvarteret er tegnet inn i Dreiers prospekt (Fig 15), med en form som kan se ut mer som pryd enn som nytte. Dette ser ut til å ha plassering som det femte kvarteret i Christies kart (Fig 11). Her har jeg en teori om at Dreier malte dette kvarteret likt parterrehagen foran huset på grunn av at disse ikke var synlig fra hans ståsted. På grunn av dette har jeg tegnet inn det femte kvarteret i en enklere form, og uten å definere innholdet.

Løvgangens plassering gav seg selv ut fra Dreier fordi den er nærmest oss i maleriet, ut fra Christie fordi det er logisk at den ender i oransjeriet og fra Wilson fordi det her er en del større trær som har riktig plassering ut fra de to forrige kildene. Det er også logisk at det ender i oransjeriet som er en sentral bygning i hagebildet. Om man ikke finner mer om utformingen

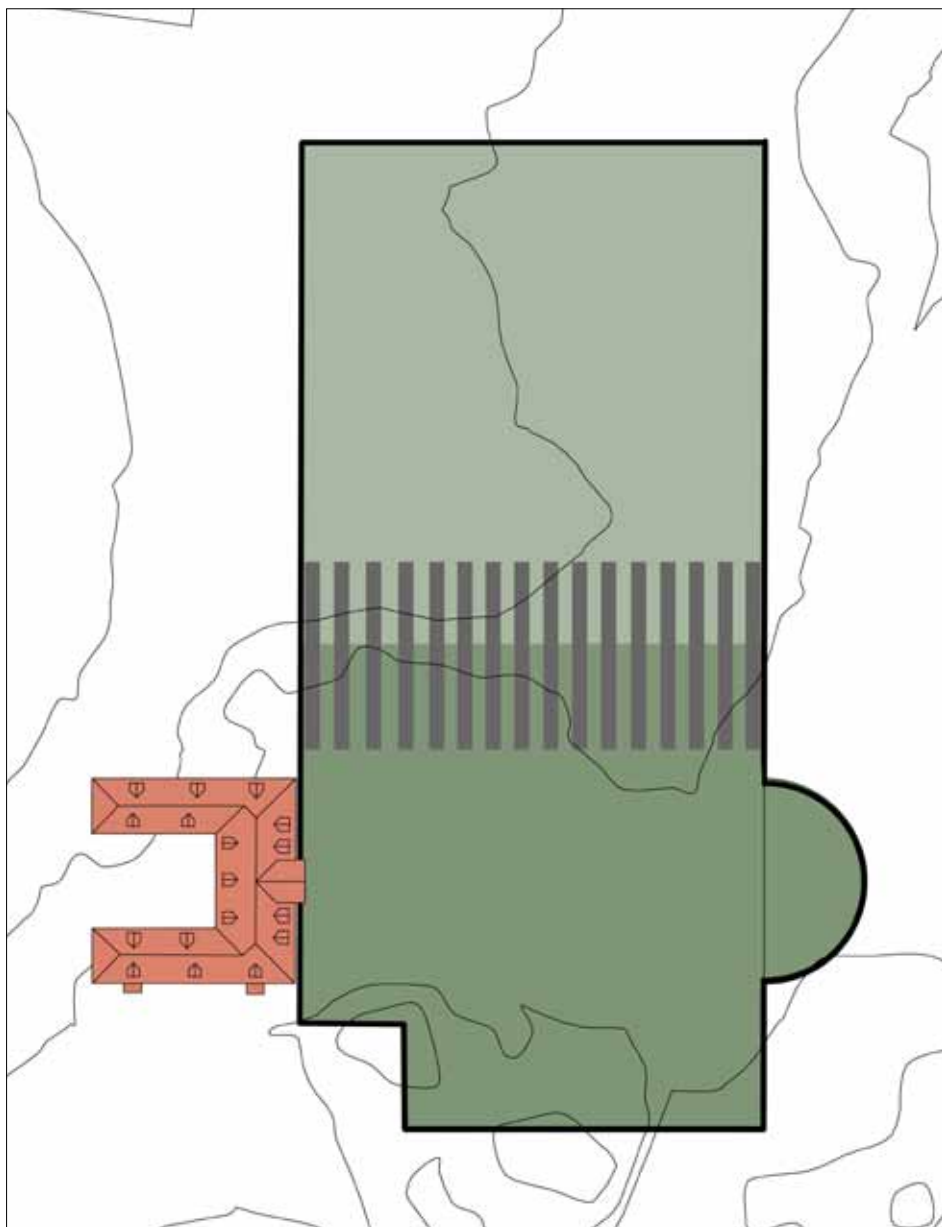

Fig 47. Illustrasjon av de to delene prydhagen og nyttehagen. Den stiplede delen på midten viser det området som skillet lå innenfor. Dette må undersøkes ytterligere.

.....

av denne kan man se på referanseprosjekter hvor liknende elementer finnes bevart i dag, for eksempel Thomas Erichsens Minde på Askøy (Fig 5).

Som tidligere nevnt tror jeg at dyrkningsfeltene i nyttehagen ikke inngår som en del av den overordnede komposisjonen, men heller befinner seg i mellomrommene. Derfor er de heller ikke tegnet inn i denne interpretasjonen. Også her kan hagearkeologiske undersøkelser gi mer opplysninger.

Landskapshagen og alleene er utelatt fra denne rekonstruksjonen fordi de krever egne utredninger i sammenheng med dette rehabiliteringsarbeidet. Plasseringen av alleen til sjøen har Sveinung Skjold allerede gjort i sitt forprosjekt, og denne er jeg enig i. Man har ikke funnet eksisterende rester etter den i dag. Den er utelatt fordi det også langs denne er beskrevet andre elementer som jeg ikke har gått videre inn på. Plassering av alleen kan man allikevel se på illustrasjon av Sveinung Skjold (Fig 48).

Alt som er gjengitt i denne interpretasjonen må kryssjekkes med hagearkeologiske undersøkelser, og bør ikke brukes direkte som plan for en eventuell rekonstruksjon av hagen.

Figur 48. Sveinung Skjolds plassering av alleen til sjøen

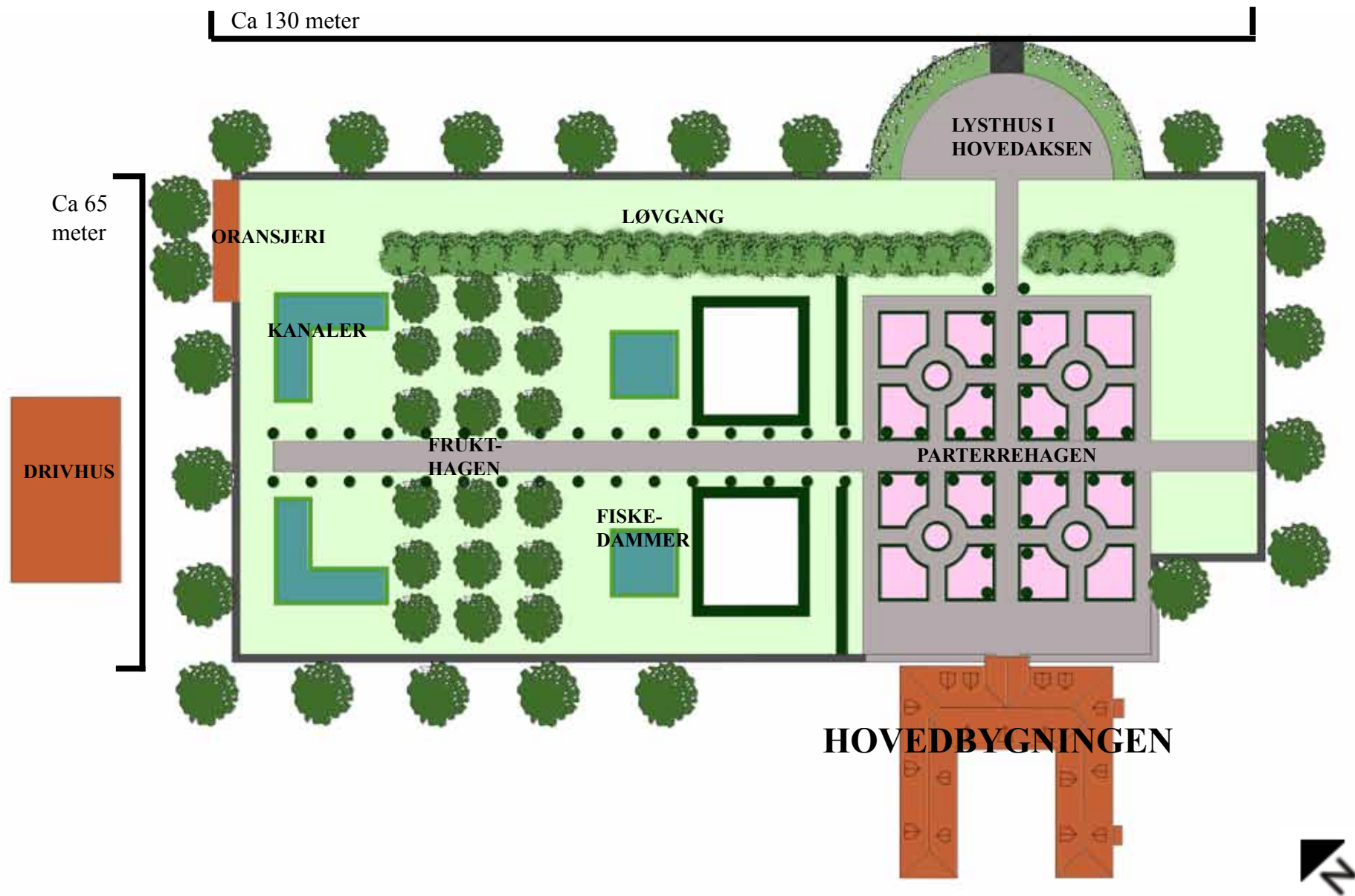

Fig 49 Interpretasjon av hagen på Stend, på bakgrunn av resultatene fra kapittel 8.

10. Hagen på Stend i dag

Mer enn ett og et halvt århundre er gått siden hagens glansdager, og i dagens hage er det lite som vitner om et praktanlegg.

Det som en gang var prydhagen er i dag stort sett plenareal. Det som kan minne om en symmetrisk hage i dette området er den rettlinjede stien som strekker seg fra hovedbygningen mot hovedveien. Den danner en akse, men ender i ingenting. I tillegg treffer den også skjevt på hovedinngangen (Fig 50 og 51). I Krohns hage var det også en slik akse her, og denne endte i et lysthus. Lysthusets plassering er på andre siden av hovedveien. I dag er det en tregruppe i dette området (Fig 51). Hovedbygningen ser imidlertid relativt lik ut som den gjorde i Krohns tid på Stend. Dette kan vi se i Dreiers prospekt. (Fig 15)

I den søndre delen av dagens hage, utenfor det som var Krohns hage, finner vi landskapshagen. Denne kan ha blitt anlagt av Konow, eller den kan ha kommet etter at jordbruksskolen ble opprettet. Dette krever som sagt egne undersøkelser. Da den ble anlagt skal det ha vært slyngende stier mellom trærne. Disse har jeg ikke funnet inntegnet i noen kart og de er ikke synlige i dag. Man kan se fundamentet til et lysthus som stod på høyden innimellom trærne. Vegetasjonen i dette området er både gammel og ny, og danner en grønn vegg mot plenarealet foran hovedbygningen (Fig 55). I april var det felt et gammelt tre, og jeg talte 120 årringer på stubben som sto igjen.

Sør for hovedbygningen, ved den ene sidefløyen, er det også en hage som er preget av landskapsstilen. Denne ble anlagt etter at skolen ble opprettet, da denne fløyen ble brukt som bolig for skolens bestyrer. Tidligere inneholdt denne delen av hagen også slyngende sti og lysthus (Skoleprosjekt 2009). Lysthuset og stien er i dag borte, og denne delen av hagen er dominert av større busker. Den oppleves som en del av den større landskapsparken nå.

I 1951 ble Riksvei 546 anlagt. Denne deler landskapsparken i to, i tillegg til at den har kuttet av et hjørne på Krohns hage (Fig 51 og 57).

Midt i hagen ligger det nå en parkeringsplass på ca 1600m², som tar opp en stor del av hagens areal. Den ligger lavere i terrenget enn den gamle prydhagen i sør (Fig 55). På enden øst på parkeringsplassen er det buskplantinger ved to relativt bratte stier (Fig 56) Disse leder opp til fortauet og bussholdeplassen.

I hagens nordre ende ligger internatbygningen som ble bygget på 1930-tallet. Ved siden av, utenfor grensen til Krohns hage, ligger et uthus. Rundt disse bygningene er det plantinger av trær og busker (Fig 52 og 53). I dag er ikke Internatbygningen i bruk til skoleformål av Stend Vidaregåande Skule, men er leid ut.

Figur 50. Hovedbygningen Februar 2011. Stien danner en akse mot hovedbygningen, men treffer skjevt på inngangen.

Figur 51 Aksen sett fra lysthusets beliggenhet, nå skilt fra hagen på grunn av riksveien (Jermstad)

Figur 52. Internatbygningen i hagens nordre ende. (Jermstad)

Figur 53. Internatbygningen med parkeringsplassen i forgrunnen. (Jermstad)

Figur 54. Beitelandskap.

En kan tenke seg at det var hagen som i sin tid trakk de besøkendes oppmerksomhet, og at gårdsdriften lå i bakgrunnen. Hovedfokuset var den gangen å vise Stend fram fra sin beste side, og det er det i og for seg også i dag, men i dag er dette gårdsdrifta og skolen. Det praktiske er i fokus, med driftsbygningene og fremkommelighet som hovedfokus.

Rundt selve gården er det innmark, både i form av dyrket mark og beiteområder. Jeg har ingen dokumentasjon på hvordan dette så ut under Krohns tid på Stend, men det kan tenkes at dette så relativt likt ut også da (Fig 54).

Det er også flere bygninger enn det var på Krohns tid på Stend.

Figur 55. Parkeringsplassen med landskapsparken som en grønn vegg mot plenarealet i bakgrunnen. (Stærnes)

Figur 56. Buskbed og gangsti ved parkeringsplassen.

Figur 57. Riksvei 546 skjærer gjennom et hjørne av hagen. (Ås)

Figur 58. Fotomontasje som viser området hvor den gamle prydhagen lå. September 2009 (Stærnes)

11. Hagearkeologi

Denne oppgaven baserer seg kun på dokumentariske kilder, som ikke er en del av hagearkeologenes teknikker, men som er en viktig del av bevaringsarbeidet. Hagearkeologi kan være med på å bekrefte eller avkrefte det jeg har kommet fram til. Ved en eventuell tilbakeføring av hagen på Stend blir det også aktuelt å ta stilling til ulike aspekter ved hagearkeologi. Her er en kort innføring i dette.

Hagearkeologi tas i bruk for å dokumentere historiske hageanlegg. Dette er gjerne en prosess hvor man kombinerer ulike faggruppers erfaringer og terminologier. Dette kan være blant annet arkeologer, biologer og landskapsarkitekter. Med hagearkeologi kan man avdekke hemmeligheter og finne opplysninger om vår historie som ikke finnes i de dokumentariske kildene. “Hagearkeologi er undersøkelser av hager der man gjør bruk av de tilgjengelige metodene man har som er flyfoto, geofysiske og botaniske undersøkelser og arkeologiske utgravninger,” og “hagearkeologien forbinder de statiske, konserverte levningene under bakken med den overjordiske prosessen i hagen”. Med det man finner kan man identifisere, dokumentere, undersøke og tolke en historisk hage (Aarskog 1997, 1).

Hagearkeologiske undersøkelser kan avdekke mønstre og fundamenter i grunnen som kan være med på å fortelle oss eksakt plassering og utforming av ulike elementer. Med å kombinere dette med dokumentariske kilder som tekst, malerier og foto vil man kunne danne seg et noenlunde nøyaktig tredimensjonalt bilde av hvordan hagen så ut (Aarskog 1997, 9).

“Et **kulturminne** defineres som alle materielle spor etter menneskelig virksomhet” skriver Aarskog. (1997) Hager er alltid anlagt av mennesker, og dermed kulturminner. Ulike kriterier avgjør i hvilken grad de er verneverdige.

ICOMOS og IFLA's Firenzecharter fra 1982 tar for seg bevaring og vern av historiske hager og parkanlegg. Der defineres begrepet historisk hage som “en arkitektonisk og biologisk (hortikulturell) komposisjon som fra en historisk eller kunstnerisk synsvinkel er av interesse for allmennheten. Dermed kan den betraktes som et minnesmerke” (Vedlegg 1).

Autentisitet betyr ekte og opprinnelig, og er et viktig begrep i sammenheng med bevaring av historiske hager. I hagesammenheng kan dette begrepet bety både den autentiske substansen, selve materialet, eller bare den autentiske formen. “Alt materiale som gjennom tiden har blitt tilført hagen er autentisk for sin epoke. Det betyr at alle lag i en hage er autentiske så sant de har vokst fram i en naturlig prosess, men i det øyeblikket man gjenskaper noe som har gått tapt med nye materialer er det ikke lenger autentisk, men en kopi av det autentiske. Er denne kopien korrekt gjengitt snakker vi om **historisk nøyaktighet**” (Aarskog 1997, 17).

To problemstillinger er aktuelle i forhold til historisk nøyaktighet. Skal man integrere nytt

.....

materiale i det autentiske ved forsøk på å gjengi det originale, eller skal man tydelig skille det nye materialet fra den autentiske substansen? (Aarskog 1997, 18) Alder, autentisitet og historisk nøyaktighet er avgjørende for hvorvidt en hage er historisk eller ikke, og er avgjørende for hagens verdi som kulturminne. “Ved bruk av hagearkeologi vil man kunne finne tilbake til autentisk materiale eller finne eksakte opplysninger til å lage en historisk korrekt kopi” (Aarskog 1997, 15).

En hage er alltid i en prosess med forandring, hvor vegetasjonen vokser og er et forgjengelig materiale, i tillegg til at det er stor variasjon gjennom årstidene. Man kan si at hager består av natur på grunn av den voksende vegetasjonen som følger sitt eget løp, men også av kultur fordi hager uten unntak alltid er anlagt av mennesker (Aarskog 1997, 8).

Sven-Ingvar Andersson har definert noen prinsipper for bevaring av historiske hager hvor han legger hovedvekten på opplevelsen og stemningen i hagen, mer enn det autentiske og historisk korrekte (Aarskog 1997, 24).

Fri fornyelse er betegnelsen hvor man ikke følger anleggets historie slavisk, men ønsker å bevare dets verdighet. Med ny utforming opprettholder man den kunstneriske kvaliteten i anlegget. Her er det åpning for å trekke det som er moderne inn i de historiske rammene, men ha hovedfokuset på dagens idealer og behov (Aarskog 1997, 24).

Rekonstruksjon er en kopi og en gjenoppbygging, som bør være identisk med originalen, og dette er mest aktuelt i tilfeller hvor det ikke lenger finnes noe som er verd å beholde. En rekonstruksjon stiller strenge krav til historisk nøyaktighet. Eksisterer det autentisk materiale bør dette integreres i en rekonstruksjon. En rekonstruksjon tilbakefører anlegget til et bestemt årstall, noe som igjen innebærer at denne epoken blir prioritert over andre epoker i hageanlegget (Aarskog 1997, 25). En underform til rekonstruksjon er gjenskapning, som er en mye friere bevaringsform. Den stiller ikke samme krav til nøyaktighet. Ved en gjenskapning er det desto viktigere å få gjort hagearkeologiske undersøkelser før man ødelegger og tilintetgjør alle spor (Aarskog 1997, 27).

Renovering kaller Sven-Ingvar Andersson det, men på norsk er **restaurering** et mer passende ord å bruke. Ragnhild Momrak skriver at restaurering er “en balansegang mellom det historisk korrekte og det som i nåtiden er interessant”. Det er med andre ord en vurdering og en slags verdsetting av hva som skal tas vare på i hagen, og hva som skal fjernes (Aarskog 1997, 27). Hager er bygd opp av prosesser, så vel som objekter, og med en restaurering gjør man disse prosessene synlige (Aarskog 1997, 34). Det blir en slags overlapping av de ulike lagene i hagens utvikling som forteller hagens historie med varierende grad av synlighet (Aarskog 1997, 35).

Hagearkeologi innebærer feltregistreringer, ikke-ødeleggende arkeologiske teknikker og

.....

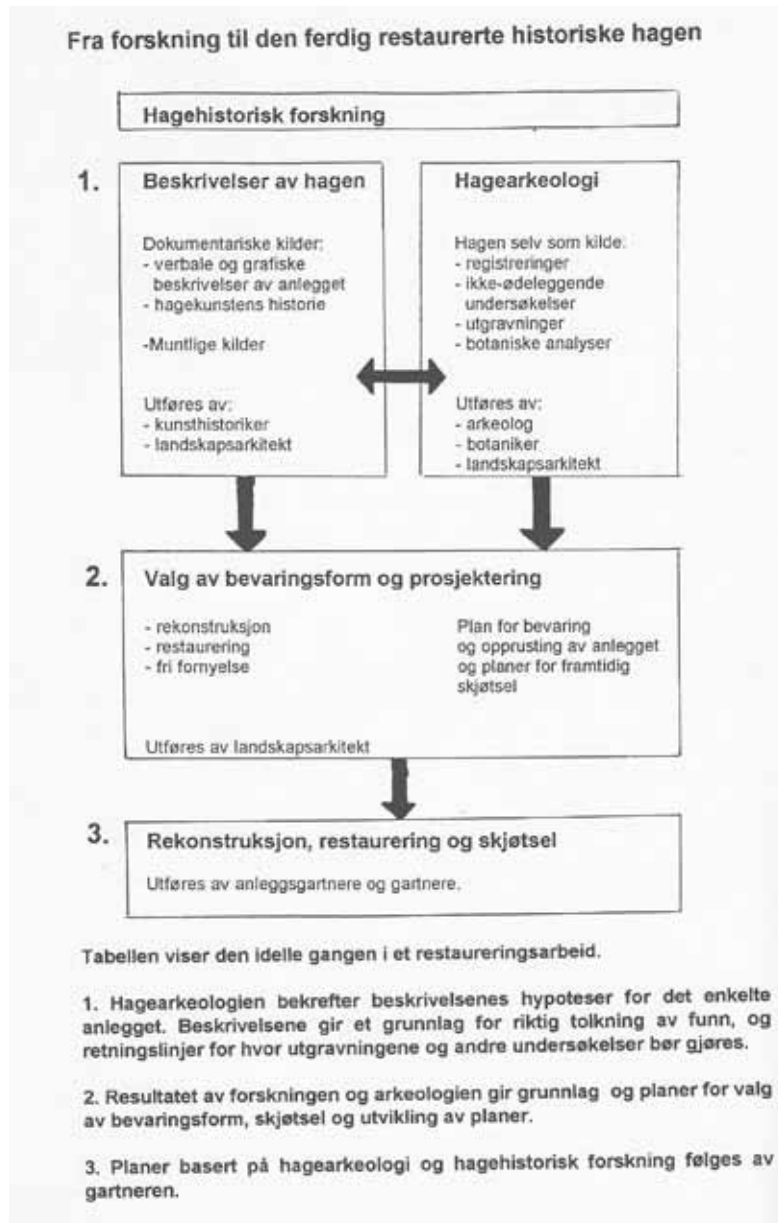
.....
 arkeologiske utgravinger med tilhørende biologiske analyser (Aarskog 1997, 43).

Feltregistrering innebærer at man på stedet registrerer og analyserer alle synlige spor. Ved denne undersøkelsesformen kan man finne terrengformasjoner, lokalisere og datere arkitektoniske elementer og registrere og tolke vegetasjon og levninger etter vegetasjon (Aarskog 1997, 45). Fra flyfoto kan man se strukturer som ikke er synlige på bakken (Aarskog 1997, 49). Dette er ikke gjort grundig på Stend, og er noe som bør gjøres i det videre arbeidet med rehabiliteringen av hagen.

Ikke-ødeleggende arkeologiske teknikker er metoder hvor man undersøker nede i jorda uten å grave. Ved hjelp av ulike hjelpemidler kan man finne strukturer i jorda som kan fortelle noe om hvordan former og plasseringer i hagen var. Man kan da måle elektrisk motstand eller magnetisme i jorda eller man kan registrere underlaget ved hjelp av radar (Aarskog 1997, 52).

Utgravinger bør gjøres grundig og være det siste man gjør på stedet. I tillegg bør dette arbeidet dokumenteres godt. På de stedene man graver opp ødelegger man sporene for fremtiden. Hagekunsthistorien finner man i de øverste jordlagene og vanligvis ikke dypere enn 0,5 meter (Aarskog 1997, 55).

I tillegg kan man utføre en del **analyser** som forteller noe om hvordan hagen var eller hva den inneholdt. Dette kan være blant annet biologiske analyser i form av mikro- og makroanalyser. frøbanker, dendrokronologiske undersøkelser og analyser av faunaen i området. Man bør også bruke dokumentariske botaniske kilder for å innhente biologisk informasjon (Aarskog 1997, 54).

Figur 59

Illustrasjon s 42 Hagearkeologi

.....

12. Bevaring av hagen på Stend

Det er et ønske fra Hordaland fylkeskommune å foreta en rehabilitering av hagen på Stend og i den forbindelse er denne oppgaven svært aktuell. En vellykket rehabilitering av hagen på Stend krever forsiktighet og at det er grundig gjennomtenkt. Da vil dette være med å gi en kvalitet til området, og bidra til å gi en større helhet til Stend-identiteten. Det vil kunne løfte Hordamuseet ved at man nå også kan vise hagekunsthistorie i området, det er med på å understreke hovedbygningens historie og viktighet og å gi den respekten den fortjener. Det er også viktig å huske på at grunnen til at jordbruksskolen ble lagt til nettopp Stend var fordi dette var en stor og vellykket gård.

Gjennom mitt arbeid med Stend har jeg opplevd ulike interesser i forhold til dette hageanlegget, med fylkeskommunen og skolen som to ytterpunkter. Jeg opplever både positivitet og negativitet til prosjektet, noen er optimister, mens andre er pessimister. Felles for alle er at de engasjerer seg i prosjektet og at de er nysgjerrige og ivrige på hva som skal skje. I et rehabiliteringsprosjekt på Stend er det viktig med åpenhet i alle prosjektets faser for alle berørte parter. Dette vil føre til at alle føler de har tatt del i arbeidet og det vil telle positivt for resultatet.

I rehabiliteringsprosessen som pågår er det stort fokus på den delen hagehistorien som blir behandlet i denne utredningen, og det virker som man har glemt at det også har eksistert en hage her både før og etter dette. Rehabiliteringsprosessen må utføres i henhold til lover og regler innen dette temaet, i tillegg til eksisterende veiledere for å kunne gi et best mulig resultat. Det er også avgjørende å få i gang en diskusjon med eksterne eksperter innenfor hagekunsthistorie og hagearkeologi, og å la deres ord veie tungt for avgjørelsene i prosessen. Forhastede beslutninger og inngrep, fra folk som ikke er kvalifiserte for oppgavene, kan føre til total vern av hagen slik den er i dag, og man vil da aldri kunne gjenskape den historiske hagen.

Firenze-charteret er utarbeidet av ICOMOS og IFLA og omhandler vern av historiske hage- og parkanlegg. Her kommer vi inn på noen av punktene i dette dokumentet og hvordan de berører problemstillingen på Stend. Firenze-charteret ligger vedlagt i sin helhet bakerst i heftet.

Artikkel 16 i Firenze-charteret sier at "Restaureringsarbeidet må respektere de ulike utviklingsfasene den aktuelle hagen har gjennomgått." Ut ifra denne setningen trekker jeg fram ordet respekt. På Stend er det Krohns hage som har fått mest oppmerksomhet i rehabiliteringsprosessen hittil, og dette er kun en liten del av hagens totale historie. Jeg opplever at de andre epokene i hagens historie ikke er undersøkt nok. Hagens utviklingshistorie etter at jordbruksskolen ble opprettet kjenner vi relativt godt, selv om man nok kunne satt seg mer inn i intensjoner og planer for de grepene som er gjort. Det er hagen før Krohns tid som er lite kjent. Vi vet at deler av hagen eksisterte også før dette, men har ikke noe fullstendig bilde

.....
på hvordan det så ut. Uten å undersøke dette ytterligere opplever jeg det mer som mangel på respekt for alle hagens utviklingsfaser, og rehabiliteringsarbeidet virker noe forhastet. Det kan godt hende at det er riktig ved en eventuell rehabilitering å velge akkurat denne epoken, men da bør hele hagens historie utredes først.

Videre sier artikkel 16 “ I prinsippet bør ikke noen fase gis fortrinn framfor en annen, unntatt i enkelttilfeller der deler av hagen er så sterkt skadd eller ødelagt at det blir bestemt at den skal gjenskapes på grunnlag av spor eller uomtvistelig dokumentarisk bevis”. På Stend er hele Krohns hage fjernet, men det er jo en hage der, i alle fall på deler av området. Man kan stille spørsmålsteget ved verdien av denne hagen, både som hage for bruk, men også som den fredede hovedbygningens nærmeste omgivelser. Hvis man ser på det sistnevnte, er det i dag ingen sammenheng mellom hovedbygningen og hagen. På den måten kan man si at hagen er ødelagt og at den trekker ned hovedbygningens verdi som kulturminne. Hagen og hovedbygningen var en gang sterkt sammenknyttet, og helheten burde ses på som ett kulturminne, ikke to separate prosjekter. Å benytte en så stor del av hagen til parkeringsplass er også ødeleggende, og unødvendig i mine øyne. Denne kan flyttes.

Om det viser seg at det er riktig å rekonstruere Krohns hage framfor tidligere epoker i hagen, ser jeg det ikke som noe problem i forhold til hagens senere utvikling. Grunnen til dette er at hagen med pryd - og rekreasjonsfunksjon ble forflyttet etter Krohns tid på Stend. Det er dette som er landskapsparken - og hagen i sør, og denne er det mye igjen av enda i dag. I forhold til denne burde det vært gjort en egen utredning, for eventuelt å foreta en restaurering i dette området. I følge Øye (1966) er “haven” i jordbruksskolens tid det området som ligger ved dagens veksthus.

Artikkel 16 avslutter med “Denne typen rekonstruksjonsarbeid kan særlig omfatte den delen av hagen som ligger inntil bygningen slik at dens rolle i komposisjonen tydeliggjøres”. Her kan det tenkes at en rekonstruksjon av hagearealet nærmest hovedbygningen er aktuelt. En eventuell rekonstruksjon her kommer relativt lite i konflikt med nyere deler av hagen. Arealfordelingen er den samme i dag, med åpen plass foran inngangen, og vegetasjonsfelter på hver side av stien i husets hovedakse. En oppretting av stien, som ikke treffer beint på, ville da vært nødvendig i tillegg til at den store busken måtte blitt fjernet. Deretter kunne man anlagt minst to kvarterer i parterreområdet. Dette ville blitt en rekonstruksjon av kun en bit av hagen, og de store sammenhengene hadde da ikke kommet frem. Hagen hadde ikke fått noen verdi som historisk hage, men den hadde løftet uttrykket til hovedbygningen og gitt den en historisk forankring i de nære omgivelsene. Et annet grep som kunne vært gjort, uavhengig av hva man velger å gjøre med resten av anlegget, er å reetablere alleen ned mot sjøen. Dette vil tydeliggjøre gårdens forbindelse med fjorden i tillegg til at ankomsten til hovedbygningen blir mer tydelig og høytidelig. Man vil da oppleve hovedbygningen mer som det herskaps huset det er. Også ved et slikt relativt lite inngrep må det foreligge en plan som omhandler skjøtsel.

.....

.....

Men for å få frem hele den overordnede historiske konteksten er det kun aktuelt å rehabilitere hagen som helhet. Det er her man må se på hvilken epoke man ønsker å formidle. For meg er det to tydelige alternativer som umiddelbart trer fram. Det er enten da hagen var på sitt flotteste under Krohns eie, eller den hagen som ble anlagt av Hjort på slutten av 1600-tallet. Hjorts hage kjenner vi lite til, men vi vet at det var han som fikk bygget hovedbygningen. Det var trolig en hage også på hans tid, og denne vil kanskje tydeligst vise helheten bak anleggets intensjoner, med hus og hage som ett. Dette er en tanke jeg har gjort meg gjennom mitt arbeid med denne oppgaven, og dette må undersøkes ytterligere med en egen utredning.

I artikkel 23 i Firenze-charteret står det som følgende “Det er de ansvarlige myndighetenes oppgave, etter å ha innhentet råd fra kvalifiserte eksperter, å gjennomføre aktuelle juridiske og administrative tiltak for å identifisere, registrere og verne historiske hager. Bevaring av disse hagene må håndteres innenfor rammene for arealplanleggingen, og vernebestemmelser må inngå på en hensiktsmessig måte i regional og lokal planlegging. Det er også ansvarlige myndigheters oppgave, etter råd fra kvalifiserte eksperter, å tilpasse økonomiske løsninger som letter skjøtsel, konservering og restaurering, og om nødvendig, rekonstruksjon av en historisk hage.” Her kommer det tydelig fram at eksperter fra flere fagmiljø må hentes inn for å diskutere alle fasene i et rehabiliteringsarbeid i en historisk hage. Dette må også gjøres på Stend. Her mener jeg at man først må identifisere og definere hvordan hagen var ut ifra dokumentariske kilder og ikke-ødeleggende hagearkeologiske metoder. Dette må man gjøre for å kartlegge hagen før man eventuelt begynner å grave. Også hagearkeologiske utgravinger er ødeleggende for spor i grunnen og bør unngås der det ikke er nødvendig. Dette er også en del av registreringen. Det kan se ut som om alle spor er borte på overflaten av dagens hage på Stend, men under bakken kan det finnes spor. Siste del av artikkelen som omhandler økonomiske løsninger sier at man må se på hva det koster først og fremst å anlegge hagen, men ikke minst å holde den ved like. Skjøtsel er ofte en kostbar faktor som lett kan bli glemt. Man må huske på at hagen på Stend forfalt og ble fjernet i siste halvdel av 1800-tallet. Det er ikke ønskelig at dette skjer på nytt. Før man starter noe av det fysiske arbeidet med en rekonstruksjon av hagen må det foreligge en skjøtels - og vedlikeholdsplan for hagen, som sier hva som skal gjøres, når det skal gjøres og ikke minst hvem som skal gjøre det.

På Stend opplever jeg at resultatet er definert før man starter utredningen. Det virker som at den arbeidsgruppen som sitter med prosjektet vet hva de ønsker å få ut av det, og dermed ikke ser alle detaljer som kommer frem underveis. Subjektive tolkninger og forhastede beslutninger kan få negative konsekvenser for anlegget, da resultatet høyst sannsynlig ikke blir historisk korrekt. Ekspertgruppa bør inneholde fagfolk utenfra med forskjellig bakgrunn som kan se helheten i prosjektet og som ikke personlig er bundet til stedet. Med en tverrfaglig arbeidsgruppe med ulike interesser og fagfelt vil man hjelpe hverandre med å holde øynene åpne.

Siden denne utredningen omhandler Krohns hage er det denne vi skal konsentrere oss om

.....

.....
videre i diskusjonen rundt en rehabilitering av hageanlegget.

Som vi har sett kan bevaring av historiske hager deles inn i tre kategorier, fri fornyelse, restaurering eller rekonstruksjon. På Stend er restaurering umulig da det ikke eksisterer noen rester etter Krohns hage, i alle fall ikke på overflaten. Jeg mener fri fornyelse er uaktuelt, og at man bør rehabiliterer anlegget med historisk nøyaktighet. Dette lar oss være igjen med bevaringsformen rekonstruksjon som en historisk korrekt kopi av anlegget slik det en gang var.

For å få en vellykket rekonstruksjon av hagen på Stend kreves ytterligere undersøkelser, både i dokumentariske kilder og i hagearkeologiske undersøkelser. Dette vil kunne bidra til at man får mer kunnskap om hvordan det var, og man vil kunne gjengi anlegget med historisk nøyaktighet. Om man ved utgravinger finner autentisk materiale må dette integreres i den eventuelle rekonstruksjonen av hagen.

En rehabilitert hage med tilbakeføring på Stend, vil uansett aldri kunne kalles en historisk hage i følge Firenze-charterets artikkel 17. Her sies det "Når en hage er fullstendig forsvunnet eller det ikke eksisterer annet enn hypotetiske antakelser om dens utviklingsfaser, kan en rekonstruksjon ikke betraktes som en historisk hage." Jeg mener allikevel at ved å rekonstruere Krohns hage gjør man en viktig jobb i forhold til å formidle historien.

Om man ikke finner nok spor eller informasjon om hageanlegget kan man velge å la være å rekonstruere, velge en annen epoke eller man kan ty til bevaringsformen gjenskaping som er en friere form for rekonstruksjon. Gjenskaping kan skje på bakgrunn av den informasjonen som allerede finnes og som er gjengitt i denne utredningen. Men her er det en del sprikende opplysninger som fører til gjetning. Om man velger å anlegge den hagen som er gitt i min interpretasjon kan ikke dette klassifiseres som annet enn en fri fornyelse av hageanlegget. Og som sagt mener jeg at fri fornyelse på Stend er uaktuelt.

Når det gjelder hva som kan og bør rekonstrueres i hagen på Stend har jeg en teori om alt eller ingenting. Dette betyr ikke at jeg er imot at noe gjenskapes, men da kun for å forskjønne det som allerede finnes der. Også dette bør følge historiske føringer i hagen. Dette gjelder som nevnt lenger opp i kapitlet, parterrehagen foran hovedbygningen, som krever relativt små inngrep i den allerede eksisterende hagen. For å kunne rekonstruere hagen som helhet kreves noen større grep. Man må fjerne eller flytte parkeringsplassen og internatbygningen. I tillegg må man også se på alternative traseer for riksveien.

Riksveien, som er den som det er minst sannsynlig at man får fjernet, skjærer et hjørne av Krohns hage, noe som medfører at lysthusets plassering blir på andre siden av veien. Dette er et viktig element i den symmetriske prydagen, da det som sagt ligger i husets hovedakse. Visuelt sett lar det seg gjøre å gjenopprette den visuelle kontakten mellom hovedbygningen

.....

.....

og lysthuset uten å fjerne veien, men man vil ikke kunne følge aksene fysisk så lenge den ligger der den gjør. Verre er det med løvgangen som også er et sentralt element i Krohns hage, og det elementet som jo er mest omtalt i de skriftlige kildene. Denne kan ikke rekonstrueres i sin helhet så lenge veien ligger der den gjør, da den korte delen av den ender midt i veien. Her er det allikevel den lengste delen som er den mest synlige, og man kan jo vurdere om det er nok å rekonstruere kun denne. Veien blir nok ikke flyttet av hensyn til hagen, men om det en gang skal utføres omlegging av veien må man sørge for at denne blir flyttet utenfor hagens grenser.

Internatbygningen ligger oppå oransjeriets plassering, og gjør det umulig å rekonstruere dette. Oransjeriet er også et viktig element i hagebildet og man bør derfor vurdere muligheten for å få flyttet den nåværende bygningen. Dette kan bli en utfordring da den jo er en del av jordbruksskolens historie, men på en annen side benyttes den ikke av skolen i dag og er derfor ikke nødt til å ha den eksakte plasseringen.

Det enkleste er å fjerne parkeringsplassen, og dette er høyst nødvendig, uavhengig av hvor vidt hagen blir rekonstruert eller ikke. Den ligger oppå det som trolig var fiskedammene og deler av de to store dyrkningsfeltene. Denne ligger midt på det området hvor den gamle hagen lå og deler dette i to. Parkeringsplassen kan også få en alternativ plassering på skolens eiendom. Ved å fjerne parkeringsplassen kan man gjenopprette hagens naturlige terreng, som sannsynligvis var en slag skråning, men det kan også ha vært en mer tydelig høydeforskjell.

Med disse grepene som er beskrevet ovenfor er det mulig å gjennomføre en rekonstruksjon av Krohns hage på Stend. Med alt eller ingenting mener jeg at om man skal rekonstruere hagen må dette vise hagen som helhet med den opprinnelige formgivingen og utbredelsen. For at hagen skal fremstå som et kulturminne og representere norsk hagekunsthistorie må man fortelle hele historien. Denne består av alle delene i anlegget, uavhengig av funksjon og utseende. Om man rekonstruerer kun prydshagen blir det som å fortelle et halvt eventyr. Om man anlegger kun nyttehagen blir ikke dette et halvt eventyr engang, da denne blir satt helt ut av kontekst uten forbindelsen med prydshagen og dermed også hovedbygningen. I kapittel 3 om hagekunsthistorie konkluderes det med at om man tar vare på og viser fram de norske borgerhagene viser man også en del av europeisk hagekunsthistorie som har fått lite oppmerksomhet ellers i Europa, i tillegg til at man bevarer norsk kulturarv (Dietze 2006, 18). Om man ikke rekonstruerer hele hagen vil man da ikke gjengi den sanne historien.

Man kan også si at kun en del av eventyret blir fortalt ved å rekonstruere et anlegg, da dette kun viser en bit av historien. Her mener jeg at man etter å ha utredet hele historien nøye, må velge en epoke som man ønsker å gjengi fysisk. Dette betyr allikevel ikke at man ikke skal vise fram de andre epokene. Dette kan gjøres blant annet med 3D-visuallisering og bilder av eventuelle eldre funn i grunnen. På denne måten prioriterer man en epoke, men man glemmer ikke de andre. En 3D-visualisering av anlegget kan også være aktuelt om man ikke finner nok økonomiske midler til å anlegge og skjytte hagen i fysisk form.

.....

Min anbefaling for rehabiliteringsarbeidet på Stend på bakgrunn av hva jeg har funnet ut gjennom denne utredningen er at man bør avvente med all form for rehabilitering til alle deler av hagens utviklingshistorie er utredet og til man har fått resultater fra ikke-ødeleggende hagearkeologiske undersøkelser. Også Krohns hage må utredes ytterligere. Deretter må man avgjøre hvilken epoke man ønsker å rekonstruere og hvorvidt man har nok opplysninger til å kunne gjøre dette med historisk nøyaktighet. For å kunne gjennomføre dette med nettopp historisk nøyaktighet må hagen som helhet rekonstrueres for å få en historisk verdi. Deretter må man vurdere de økonomiske forholdene, og finne ut om det er penger nok til anleggelsen av hagen, men særlig bør man se på om det er penger nok til å holde hagen ved like. Her kommer krav til kunnskap også inn. Man må ha fagfolk til å ta seg av hagen for å sikre at den blir skjøttet riktig for å få det riktige resultatet sett fra et historisk perspektiv. Om det bør anlegges en eventuell rekonstruksjon av Krohns hage på Stend kan med andre ord ikke avgjøres på dette tidspunkt. De beste resultatene krever tålmodighet. Det å dokumentere det man vet og kan om hagen, og å ikke foreta seg noe fysisk er også en form for bevaring av et historisk anlegg. Man tar da vare på sporene i grunnen, og avventer til man er sikker i sin sak før man gjør noen inngrep på historisk grunn.

13. Oppsummering

Opgavens problemstilling har gått ut på å utrede den hagen som eksisterte på Stend i perioden fra 1771 til 1834, og vurdere muligheter for et rehabiliteringsarbeid i hagen.

Det norske borgerskapet vokste seg sterkt og rikt i andre halvdel av 1700-tallet. Interessen og økonomien lå til rette for å kunne anlegge flotte hager, men tomtene inne i byen var for små. Derfor ble det vanlig å kjøpe såkalte lystgårder på landet, hvor man kunne få utløp for den voksende hageinteressen. Hovedmotivasjon for å anlegge disse hagene var å imponere handelspartenere og demonstrere velstand.

Stend Hovedgård var i mange år en slik lystgård, og i tidsrommet 1771 til 1834 var den eid av Wollert Krohn den eldre og Wollert Krohn den yngre. De var rike og hadde stor interesse for hagebruk, og det var under dem at hagen på Stend var på sitt flotteste.

Ut ifra ulike kilder, for eksempel kart, maleri og tekster, er det gjort et forsøk på å finne denne hagens innhold og komposisjon. Den var til dels symmetrisk og omkranset av en mur. Hagen var inndelt i to deler etter funksjon, en for pryde og en for nytte, selv om man også kan si at begge delene tjente både for pryde og nytte. Det mest omtalte elementet i hagen var en løvgang, som fulgte hele hagens lengde. Krohn var også tidlig ute med å få bygget et oransjeri, som enda ikke var vanlig i Norge på denne tiden. Foran hovedbygningen lå parterrehagen på hver side av husets hovedakse, og denne akse endte i et lysthus. Vann i form av dammer og kanaler ble tatt inn i hagen som estetiske elementer. Hagen inneholdt kjennetegn både fra renessansens og barokkens stil.

I den pågående diskusjonen rundt en eventuell rehabilitering av hagen på Stend, er det nettopp dette hageanlegget som er i fokus. Her må grundigere undersøkelser foretas både av den delen av hagen som er presentert her, men også av hagens tidligere og senere utviklingsfaser. Først etter at dette er utført kan man ta stilling til hvorvidt man skal og kan rekonstruere hagen. På forhånd må det også foreligge en plan for skjøtsel.

Ved en eventuell rekonstruksjon av Krohns hage på Stend bør dette være hagen som helhet, for å kunne gjengi historien korrekt. Man bør allikevel gjøre noen grep for å få ryddet opp i hagen, som nevnt i kapittel 12. En rekonstruksjon av parterrehagen foran hovedbygningen kan man eventuelt tillate, etter nevnte undersøkelser er foretatt, da dette vil være med på å fremheve hovedbygningens uttrykk. Viktigste for et godt resultat i denne prosessen er at man tar seg god tid og ikke tar noen forhastede avgjørelser.

Litteratur

Skriftlige kilder

Aarskog, Kristin 1997, Hagearkeologi - et redskap for restaurering av historiske hageanlegg. Ås, Mastergradsoppgave Norges Landbrukshøyskole, s 1, 8, 9, 15, 17, 18, 24, 25, 27, 34, 35, 43, 45, 49, 52, 54

Andersson, Ingela 1999, Orangerier och Drivhus i Sverige, artikkel i boken Historiske hager: en nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Muséhagen i Bergen, mai 1999, Bergen, Alma Mater, s 88, 114

Borgersen, Heidi 2010, Albys historiske hage, Ås, Mastergradsoppgave Universitetet for Miljø- og Biovitenskap, s 16

Bruun, Magne 1970, Hagekunst i Bergen i eldre tid, Kapittel i Årsbok Lustgården 1969-70, Uppsala, s 182, 187

Bruun, Magne 1987, Hagekunstens historie, skriptum til forelesning, Norges Landbrukshøyskole, Institutt for landskapsplanlegging, Ås, s 55, 132, 160, 171

Bruun, Magne 2007, Norske hager gjennom tusen år, Oslo, Andresen & Butenschøn, s 124

Brekke, Nils Georg (Redaktør) 1993, Kulturhistorisk vegbok - Hordaland fylkeskommune, Bergen 1993/2009, s 66-70 Bergen Bysamfunnet og s 266-267 Stend

Dietze, Annegreth 1999, Kjøkkenhagen på Baroniet Rosendal som et eksempel for Norges hagekunsthistorie, Universitetet Hannover, s 11-14, 18, 40

Dietze, Annegreth 2006, Bevaring av historiske hager -noen innfallsvinkler til en diskusjon, artikkel i bladet Byggekunst nr 2 2006, s 18, 21

Dietze, Annegreth, 2007, Garden art and the Bourgeoisie 1750-1850 - Social, political and economic aspects of garden art in the south of Norway with focus on plant import, Ås Doktorgradsavhandling ved Universitetet for Miljø - og Biovitenskap, s 25-27

Dietze, Annegreth 2008, Demonstrativt konsum i hageanlegg for Christianias handelspatrisiat mellom 1750 og 1850, artikkel i boken Christianias handelspatrisiat : en elite i 1700-tallets Norge / John Peter Collett og Bård Frydenlund (red.) s 164-167, 170, 171, 175

.....
von Essen, Madeleine 1999, Våre levende kulturminner – På høy tid å verne, artikkel i bladet Fortidsvern nr 1 1999, s 2-3

Hjellestad, Hermod 1933, Fana bind 2, Bergen, J. D. Beyer A.S Boktrykkeri, s 25, 26, 181, 653-656, 658-660, 662-665, 667

Hordamuseet 2011, utstillingsplakat ved langskipnaustet.

Hvinden-Haug, Lars Jacob 2008, Den eldre barokken i Norge - Bygningenes former og rommenes fordeling 1660-1733, Akademisk doktorgradsavhandling avgitt ved Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo, s 393, 394, 568

Myking, John Ragnar 1990, Fana Bygdebok del 2 Bønder nær byen, Bergen, Fana bygdeboknemd, s 26, 32, 44, 45, 50, 59, 61, 62, 64, 65, 67, 70, 72, 129, 152, 244, 297,

Nøvik, Peter 1901, Samlinger til havebrugets historie i Norge første bind, Havedyrkningens venner, s 128 (Han henviser til at dette er hentet fra Topografisk-Statistiske Samlinger. Anden Dels andet Bind, Christiania 1817, s 105)

Ringstad, Gry 2010, Refsnes gods -nytt liv i gammel hage, Ås Mastergradsoppgave Universitetet for Miljø- og biovitenskap, s 31, 84

Schnitler, Carl W 1916, Norske Haver i gammel og ny tid, Kristiania, Centraltrykkeriet, s 199-205

Skard, Torfinn 1963, Hagebruk og gartneri i Norge, Universitetsforlaget, s 69, 70, 84, 86, 87, 90, 95, 98

Øye, Asbjørn 1966, Stend jordbruksskole 100 år 1866-1966, Boktrykk - Bergen, s 56-63, 99

.....

.....
Websider

Aure, Anton 1921, biografi Henrik Krohn
<http://www.aasentunet.no/default.asp?menu=1120&id=2732>
Lest 06.03.11

Bergen kommune 2011
<https://www.bergen.kommune.no/omkommunen/bydelene>
Lest 15.04.11

Bymuseet 2011
<http://www.bymuseet.no/?vis=82>
Lest 15.02.2011

Caplex 2011, Parterre
<http://www.caplex.no/Web/ArticleView.aspx?id=9326844>
Lest 11.05.2011

da2 2006
<http://da2.uib.no/stend/index.asp>
Lest 07.04.2011

Friberg, Caisa 2009, Lillhagens växthus - Dokumentation och åtgärdsförslag, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, http://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/24110/1/gupea_2077_24110_1.pdf s 12, 16

Gimmersta, s 88
<http://www.lst.se/NR/rdonlyres/7B5E7D1F-8CE7-4288-8EF8-468CF2C6E93F/147337/Gimmersta.PDF>
Lest 08.04.11

Ressurssidene 2011
Nynorsk nettskole
http://www.ressurssidene.no/view.cgi?&link_id=0.2937.2939&session_id=-2
Lest 18.02.2011

Skoleprosjekt 2009
<http://www.youtube.com/watch?v=F0cfXLpEifY&feature=related>
Sett 06.04.11

.....

Statistisk sentralbyrå, SSB 2009
<http://www.ssb.no/histstat/tabeller/3-2.html>
Lest 18.03.2011

Stend vgs 2011
<http://stj.hfk.no/templates/SchoolSubsite.aspx?id=33620>
Lest 15.04.11

SNL, Store Norske Leksikon

SNL 2011 Michael Krohn
Fossen, Anders Bjarne
http://snl.no/nbl_biografi/Michael_Krohn/utdypning
Lest 15.03.2011

SNL 2011 Krohn
Bratber, Terje
http://snl.no/Krohn/norske_slekter_%E2%80%93_1
Lest 06.04.2011

SNL 2011 Befolkning
Solerød, Hans
<http://www.snl.no/befolkning>
Lest 18.03.2011

SNL 2010 Folketelling
Solerød, Hans
<http://www.snl.no/folketelling>
Lest 18.03.2011

SNL 2011 Opplysningstiden
Julsrud, Ottar
<http://www.snl.no/opplysningstiden>
Lest 17.03.2011

SNL 2011 Danckert Krohn
Fossen, Anders Bjarne
http://snl.no/nbl_biografi/Danckert_Krohn/utdypning
Lest 06.04.2011

.....

.....
SNL 2011 Bergen

Thorsnæs, Geir

<http://www.snl.no/Bergen/historie>

Lest 19.03.2011

SNL 2009 Historisk oversikt

Redaksjonen

http://www.snl.no/Norge_%E2%80%93_historie_%E2%80%93_3/Kort_historisk_oversikt

Lest 19.03.2011

Wikipedia 2011, Stend Hovedgård

http://no.wikipedia.org/wiki/Stend_hovedgård

Lest 26.04.11

Wikipedia 2011, Fana

<http://no.wikipedia.org/wiki/Fana>

Lest 26.04.11
.....

.....

Informanter

Annegreth Dietze-Schirdewahn

Jone Erdal

Knut Langeland

Astrid Matland Driftsansvarlig på Damsgård hovedgård

Arkiv

Det Krohnske Familiearkiv MS 438-468

Manuskripsamlingene UIB

.....

Illustrasjoner

Der ikke annet er oppgitt er bildene tatt og andre illustrasjoner laget av undertegnede.

Fig 1: Forside, Steene Gard av J.f.L. Dreier 1816(Redigert), Originalen henger hos Det vestlandske kunstindustrimuseum.

Fig 2 Oversiktskart Bergen fra:http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8b/Bergen_boroughs.png. (Redigert) s 15

Fig 3 Flyfoto fra 1951, fotograf ukjent, utlevert fra Hordaland fylkeskommune i forbindelse med LAA 321 s 24

Fig 4 Kjøpstadsbygninger 1779. Oversikt over lystgårdene i Fana. (Myking 1990,66). s 26

Fig 5 Formklipt barlind i herrens Have på Damsgård Hovedgård. Foto: Silja J. Jermstad. s 29

Fig 6 Ortofoto 2005 fotograf ukjent, utlevert fra Hordaland fylkeskommune i forbindelse med LAA 321. s 30

Fig 7 Krohns eiendommer, hentet fra http://da2.uib.no/stend/plansje2_2.asp, originalen ligger i det Krohnske familiearkiv i Manuskriptsamlingen ved Universitetet i Bergen. s 31

Fig 8 Wollert Krohn den yngre 10 år gammel. (Myking 199, 50) s 32

Fig 9 Familievåpen Krohn, etter familien von der Lippe. (<http://da2.uib.no/stend/jordeigar17.asp#vis>) s 32

Fig 10 Blodbøkapå tunet. Foto tatt April 2011. s 34

Fig 11 Kart av Christie 1776 s 35

Fig 12 Kart av Wilson 1867 s 36

Fig 13 Fotograf Knudson 1869, Parti af Steens Landbrugsskole ved bergen, <http://www.ub.uib.no/bilder/> s 37

Fig 14 Fotograf Knudson 1869, Parti af Steens Landbrugsskole ved bergen, <http://www.ub.uib.no/bilder/> s 37

.....
Fig 15 Steene Gard. Prospekt malt av J. F .L Dreier i 1816. Originalen henger hos Det vest-landske kunstindustrimuseum. s 38

Fig 16 skråfoto 1935, <http://www.ub.uib.no/bilder/> Tatt av Widerøe Flyselskap A/S s 39

Fig 17 skråfoto 1935, <http://www.ub.uib.no/bilder/> Tatt av Widerøe Flyselskap A/S s 39

Fig 18 skråfoto 1935, <http://www.ub.uib.no/bilder/> Tatt av Widerøe Flyselskap A/S s 39

Fig 19 skråfoto 1935, <http://www.ub.uib.no/bilder/> Tatt av Widerøe Flyselskap A/S s 39

Fig 20 Feil proporsjoner i Schnitlers rekonstruksjoner visualisert. s 40

Fig 21 Feil proporsjoner i Schnitlers rekonstruksjoner visualisert. s 40

Fig 22 Christie bearbeidet s 41

Fig 23 Wilson bearbeidet s 41

Fig 24 Christie og Wilson lagt over hverandre. s 42

Fig 25 Hagens avgrensning inntegnet i ortofoto fra 2005 s 43

Fig 26 Hagens avgrensninginntegnet i Wilsons kart fra 1867 s 43

Fig 27 Hovedbygningen i dag, februar 2011 s 44

Fig 28 Hovedbygningen 1921, fotograf ukjent, utlevert av Hordamuseet i forbindelse med LAA 321 s 44

Fig 29 Hovedbygningen 1816, utsnitt av Dreier s 44

Fig 30 Sveinung Skjolds forslag til rekonstruksjon av mur s 45

Fig 31 Del av landeveisalle 1943 Fotograf ukjent. Utlevert av Hordamuseet i forbindelse med LAA 321, s 45

Fig 32 Akser i hagen, inntegnet på Christies kart fra 1776. s 46

Fig 33 Skille mellom prydhagen og nyttehagen, s 47
.....

86

Fig 34 Skille mellom prydhagen og nyttehagen, tydeliggjort, s 47

Fig 35 Utsnitt av Dreier, som viser oransjeriet og drivhuset, s 49

Fig 36 Svanehalsoransjeriet i Gimmersta, <http://www.lst.se/NR/rdonlyres/7B5E7D1F-8CE7-4288-8EF8-468CF2C6E93F/147337/Gimmersta.PDF> s 50

Fig 37 Svanehalsoransjeriet og drivhuset i Gimmersta, <http://www.lst.se/NR/rdonlyres/7B5E7D1F-8CE7-4288-8EF8-468CF2C6E93F/147337/Gimmersta.PDF> s 50

Fig 38 Drivehuset i Gimmersta, <http://www.lst.se/NR/rdonlyres/7B5E7D1F-8CE7-4288-8EF8-468CF2C6E93F/147337/Gimmersta.PDF> s 51

Fig 39 Utsnitt av Dreier, som viser lysthuset i bygningens hovedakse, s 51

Fig 40 Utsnitt av Christie, som viser parterrehagen, s 52

Fig 41 Utsnitt av Schnitlers rekonstruksjon, som viser parterrehagen, s 52

Fig 42 Utsnitt av Dreier, som viser et parterre, s 52

Fig 43 Utsnitt av Knudson 1869, som viser noe som kan være rester etter løvgangen, s 53

Fig 44 Vann i hagen i Christies kart, s 55

Fig 45 Vann i hagen i Wilsons kart, s 55

Fig 46 Eksisterende løvgang ved Thomas Erichsens Minde på Askøy, s 57

Fig 47 Prydhagen og nyttehagen med området hvor skillet lå innenfor, s 62

Fig 48 Skjolds tegning med plassering av alleen ned til sjøen, s 63

Fig 49 Interpretasjon av hagen i perioden 1771 til 1834, s 64

Fig 50 Hovedbygningen i dag, med den skjeve aksen mot inngangen, s 65

Fig 51 Aksen og lysthusets plassering, Foto Silja J. Jermstad s 65

Fig 52 Internatbygningen i hagens nordlige ende, Foto Silja J. Jermstad, s 66

.....

.....
Fig 53 Internatbygningen sett far sør, med parkeringsplassen i forgrunnen, Foto Silja J. Jermstad, s 66

Fig 54 Beitelandskap, s 66

Fig 55 Parkeringsplass, Foto Turid Stærnes s 67

Fig 56 Parkeringsplass og buskfelt, s 67

Fig 57 Riksveien, Foto Kristin Ås, s 67

Fig 58 Husets hovedakse, fotomontasje Turid Stærnes, s 69

Fig 59 Hentet fra Aarskogs master om hagearkeologi(Se litteraturlista) s 42

.....

VEDLEGG

ICOMOS og IFLA's Firenze-charter av 1982

"Uautorisert" oversettelse fra engelsk, med støtte av dansk og svensk utgave, av Mette Eggen 1994.

Kommentar: Begrepet "monument" (her: minnesmerke) står sentralt i Firenze-charteret, ettersom Venezia-charteret bare omtaler hager med ordet "site" (her: sted).

1. del: Definisjon og mål

Artikkel 1: "En historisk hage er en arkitektonisk og biologisk (hortikulturell) komposisjon som fra en historisk eller kunstnerisk synsvinkel er av interesse for almenheten." Dermed kan den betraktes som et minnesmerke.

Artikkel 2: "En historisk hage er en arkitektonisk komposisjon som i første rekke består av elementer av vegetativ art, det vil si levende og dermed forgjengelige og utskiftbare." Slik avspeiler hagens utseende den vedvarende balansen mellom årstidenes vekstinger, naturlig vekst og forfall og kunstnerens og gartnerens ønske om å holde hagen i uforandret tilstand.

Artikkel 3: I egenskap av minnesmerke skal den historiske hagen bevares i samsvar med ånden i Venezia-charteret. Men ettersom den er et *levende minnesmerke*, må den bevares i tråd med spesielle regler, som er emnet for dette charter.

Artikkel 4: Den historisk hagens arkitektoniske komposisjon omfatter:

- Plan og topografi
- Vegetasjon, det vil si arter, proporsjoner, farger, avstander og høyder
- Bygningsmessige og dekorative innslag
- Rennende vann eller stillestående vann med speilvirkning

Artikkel 5: Som uttrykk for den nære sammenhengen mellom kultur og natur, og som et egnet sted for å nyte ettertanke og hvile, får hagen en kosmisk betydning som et idealbilde av verden, et "paradis" i ordets opprinnelige forstand. Samtidig vitner hagen om en bestemt kultur, en stilart, en tidsepoke, og ofte om en kunstners nyskapende evner.

Artikkel 6: Betegnelsen "historisk hage" kan i like stor grad brukes om små hager som store parker, uansett om de er utformet i formal eller landskapelig stil.

Artikkel 7: Unsett om en historisk hage hører sammen med en bygning - i så fall utgjør hagen en uatskillelig del av komposisjonen - eller ikke, kan den ikke løsrives fra sine omgivelser, enten de er bymessige eller landlige, menneskeskapte eller naturlige.

Artikkel 8: Et historisk sted er et særskilt landskap som er knyttet til en minneverdig hendelse, for eksempel en viktig historisk begivenhet, en kjent myte, et sagnomspunnet slag eller motivet for et berømt maleri.

Artikkel 9: Bevaring av historiske hager forutsetter at de blir identifisert og oppført i et særskilt register. Hagene krever ulike former for tiltak, nemlig skjøtsel, konservering og restaurering. I enkelte tilfeller kan rekonstruksjon tilrås. Autentisiteten (ektheten) ved en historisk hage er i like stor grad avhengig av utforming og skala i de ulike delene av hagen som av dekorative innslag, og av valg av planter eller uorganiske materialer tilpasset hver del av anlegget.

2. del: Skjøtsel, konservering, restaurering, rekonstruksjon

Artikkel 10: I ethvert arbeid som omfatter skjøtsel, konservering, restaurering eller rekonstruksjon av en historisk hage eller en del av den, må alle hagens bestanddeler tas hånd om samtidig. Utføres de enkelte tiltakene isolert, vil helheten bli skadelidende.

Skjøtsel og konservering

Artikkel 11: Kontinuerlig skjøtsel av historiske hager er av grunnleggende betydning. Ettersom det viktigste materialet er vegetasjonen, vil det å holde hagen i en uendret tilstand kreve både en rask utskifting av planter når det er påkrevd, og en langsiktig plan for periodisk fornyelse (rydding og nyplanting med velutviklede eksemplarer).

Artikkel 12: Valg av trær, busker, planter og blomster som skiftes ut periodisk, må skje i overensstemmelse med etablert og kjent praksis i den enkelte botaniske region og kulturområde, og med det mål å identifisere hagens opprinnelige arter og å bevare dem.

Artikkel 13: Faste eller flyttbare arkitektoniske, skulpturelle eller dekorative innslag som utgjør en integrert del av den historiske hagen kan bare fjernes eller flyttes dersom det er nødvendig for å konservere eller restaurere dem. Utskifting eller restaurering av slike utsatte elementer skal skje i tråd med prinsippene i Venezia-charteret, og en fullstendig utskifting skal alltid dateres.

Artikkel 14: Den historiske hagen må bevares i passende omgivelser. Enhver endring i det fysiske miljøet som kan sette den økologiske balansen i fare, må forhindres. Dette kravet gjelder hele infrastrukturen, innenfor eller utenfor anlegget (drenerings- og vanningsanlegg, veier, parkeringsplasser, gjerder, installasjoner for drift og publikumsmottak m.m.).

Restaurering og rekonstruksjon

Artikkel 15: Ingen restaurering og framfor alt, ingen rekonstruksjon av en historisk hage kan utføres uten grundige forundersøkelser som sikrer at arbeidet utføres på en vitenskapelig forsvarlig måte. Slike undersøkelser omfatter alt fra utgravning til sammenstilling av dokumentasjon om den aktuelle hagen og liknende hager. Før selve arbeidet starter, skal det på grunnlag av disse undersøkelsene utarbeides en plan som legges fram for en gruppe eksperter for samlet vurdering og godkjenning.

Artikkel 16: Restaureringsarbeidet må respektere de ulike utviklingsfasene den aktuelle hagen har gjennomgått. I prinsippet bør ikke noen fase gis fortrinn framfor en annen, unntatt i enkelttilfeller der deler av hagen er så sterkt skadd eller ødelagt at det blir bestemt at den skal gjenskapes på grunnlag av spor eller uomtvistelig dokumentarisk bevis. Denne typen rekonstruksjonsarbeid kan særlig omfatte den delen av hagen som ligger inntil bygningen, slik at dens rolle i komposisjonen tydeliggjøres.

Artikkel 17: Når en hage er fullstendig forsvunnet eller det ikke eksisterer annet enn hypotetiske antakelser om dens utviklingsfaser, kan en rekonstruksjon ikke betraktes som en historisk hage.

3. del: Bruk

Artikkel 18: Selv om enhver historisk hage er utformet for å oppleves mens man går omkring i den, må tilgjengeligheten til hagen avpasses etter dens størrelse og sårbarhet, slik at dens fysiske struktur og kulturelle budskap kan bli bevart.

Artikkel 19: Ifølge sine egenskaper og sin hensikt er en historisk hage et fredfylt sted, egnet til å fremme menneskelig kontakt, stilhet og bevissthet overfor naturen. Et slikt bilde av den alminnelige bruken av hagen må stå i kontrast til dens rolle når den en sjelden gang danner rammen om et festarrangement. Derfor er det viktig at betingelsene for slike tilfeldigvis tilstelninger i en historisk hage er klart formulert, slik at hver fest i seg selv kan bidra til å høyne hagens visuelle kvaliteter istedenfor å forringe eller ødelegge dem.

Artikkel 20: Selv om historiske hager til daglig kan være velegnet for fredelig lek, bør det også finnes særskilte anlegg for aktiv lek og sport i tilknytning til den historiske hagen. Dermed kan almenhetens behov for slike aktiviteter imøtekommes uten at det legges hindringer i veien for bevaring av hagen eller landskapet.

Artikkel 21: Sesongavhengig skjøtsels- og bevaringsarbeid og kortvarig innsats som bidrar til å gjenskape hagens autentisitet, må alltid prioriteres framfor almenhetens behov. Alle opplegg for besøk i historiske hager må underlegges regler som sikrer at stedets ånd bevares.

Artikkel 22: Hvis en hage er omgitt av murer, kan ikke murene fjernes uten forutgående vurdering av alle mulige virkninger som kan endre hagens atmosfære og påvirke bevaringen av den.

4. del: Juridisk og administrativt vern

Artikkel 23: Det er de ansvarlige myndighetens oppgave, etter å ha innhentet råd fra kvalifiserte eksperter, å gjennomføre aktuelle juridiske og administrative tiltak for å identifisere, registrere og verne historiske hager. Bevaring av disse hagene må håndteres innenfor rammene for arealplanleggingen, og vernebestemmelser må inngå på en hensiktsmessig måte i regional og lokal planlegging. Det er også ansvarlige myndigheters oppgave, etter råd fra kvalifiserte eksperter, å tilpasse økonomiske løsninger som letter skjøtsel, konservering og restaurering, og om nødvendig, rekonstruksjon av en historisk hage.

Artikkel 24: De historiske hagene utgjør en del av kulturarven som av naturlige årsaker er avhengig av intensiv, vedvarende skjøtsel utført av erfame fagfolk for å overleve. Det bør derfor settes i gang egnede tiltak for å utdanne slike personer, enten de er historikere, arkitekter, landskapsarkitekter, gartnere eller botanikere.

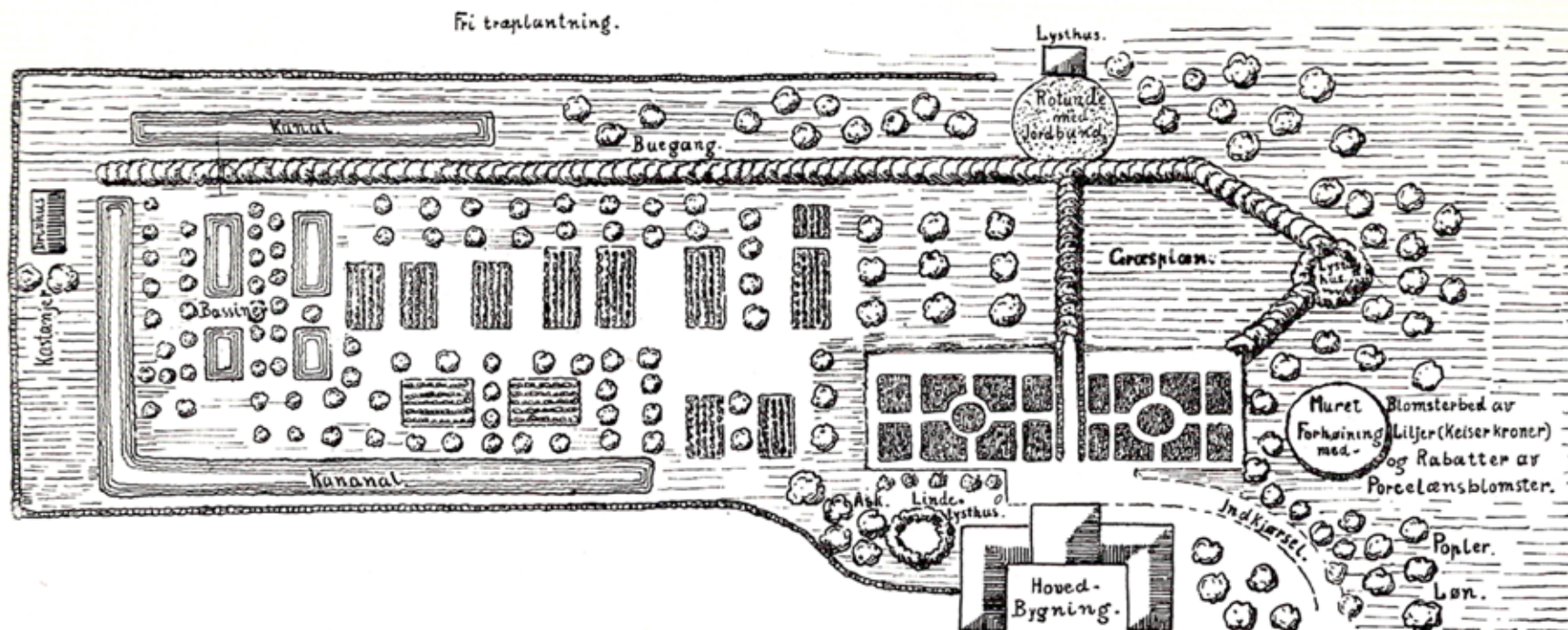
Det er også nødvendig å sikre en regelmessig produksjon av de ulike vekstene som trengs til skjøtsel og restaurering.

Artikkel 25: Interessen for historiske hager bør oppmuntres gjennom alle former for aktivitet som kan øke kunnskapene om og forståelsen for de historiske hagenes egentlige verdi som en del av kulturarven: Fremme forskning, internasjonal utveksling og spredning av informasjon, publisering og popularisering, oppmuntre til økt, men kontrollert offentlig tilgjengelighet, og bruk av media til å skjerpe bevisstheten om at naturen og den historiske arven må respekteres. De fremste historiske hagene skal foreslås satt opp på World Heritage List.

Merk:

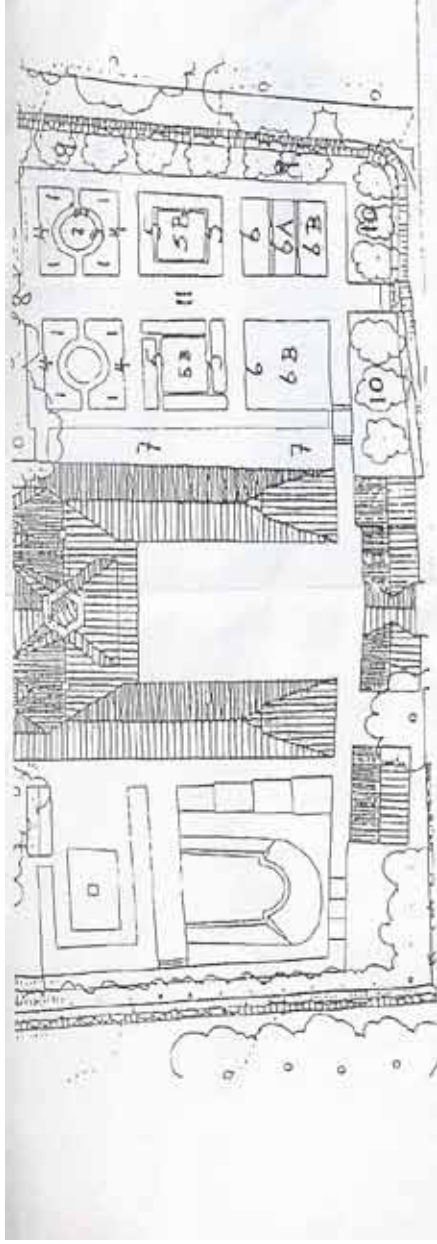
Anbefalingene ovenfor kan anvendes for alle verdens historiske hager. Tilleggsbestemmelser angående bestemte typer av hager kan føyes til dette charteret senere, med korte beskrivelser av de enkelte typene.

Vedlegg 2: Carl W. Schnitlers to rekonstruksjoner
Hentet fra hans bok "Norske haver" og fra jordbruksskolens
jubileumbok fra 1916 skrevet av havebrukslærer Bergem.

193. Stend i Fane
Omtrentlig rekonstruktion av haven

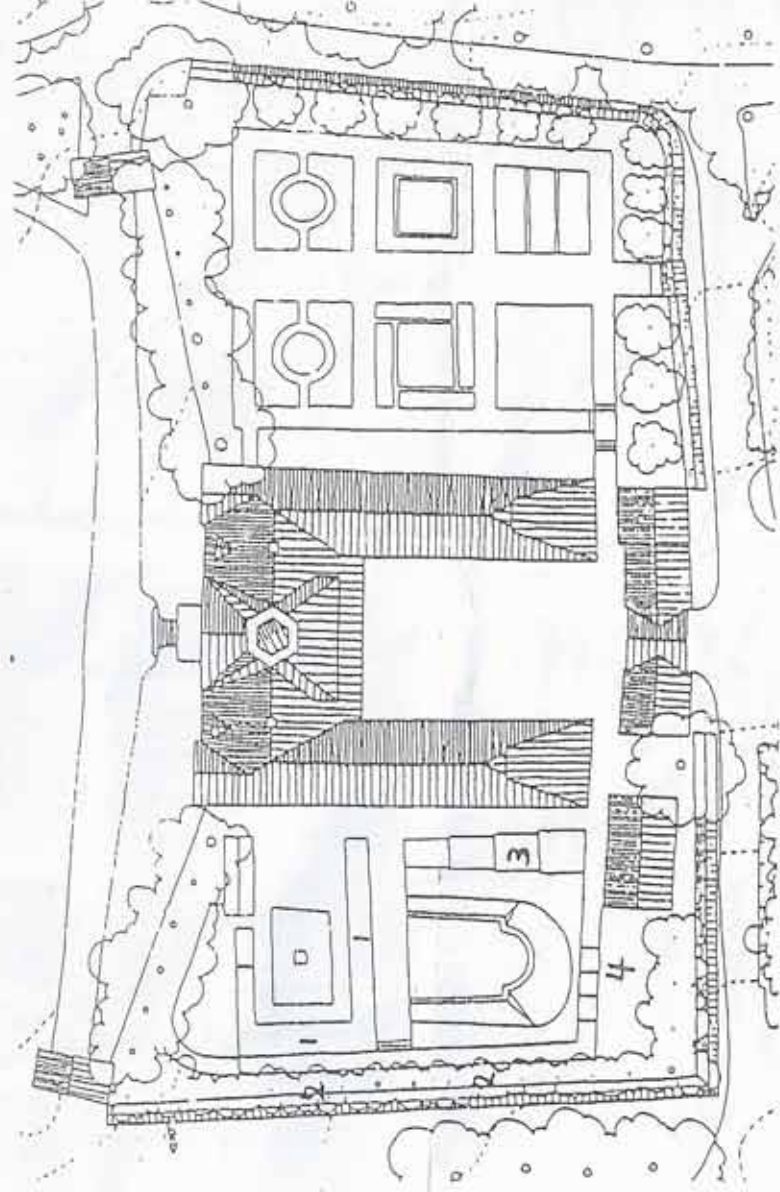
Vedlegg 3: Planteliste fra Damsgård (Et utvalg av det som vokser der)
 Utlevert på Damsgård høsten 2009 av gartner Astrid Matland

DAMSGÅRD HOVEDGÅRD " ØSTHAGEN / HERRENS HAGE " PLANTELISTE (UTVALG)

- 1 Roser: Se eget roscark.
- 3 Lavendel - *Lavandula angustifolia* - Lavender
- 4 Akeleifrostjerne - *Thalictrum amiegifolium* - Meadow-rue
- Bergasters - *Aster amellus* - Starwort
- Brennende kjærlighet - *Lychnis chalcidonica*
- Doppelseie - *Ranunculus aconitifolius*
- Engballblom - *Trollius europaeus* - Globe flower
- Fagerdokka - *Campanula persicifolia*
- Fjellflokk - *Polemonium coeruleum* - Jacob's ladder
- Hvit nyseryllik - *Achillea ptarmica* - Sneezewort
- Klosterpeon - *Paeonia officinalis* - Paeony
- Orientalvalmue - *Papaver orientale* - Oriental poppy
- Ridderspore - *Delphinium* - Larkspur
- Stjerneskjerm - *Astrantia major*
- Storhjelm - *Aconitum napellus* - Monkshood
- Storklokke - *Campanula latifolia* - Great throatwort
- Tulipan - "Colour cardinal" og "Zomerschoon"
- 5a Buxbomkant - *Buxus sempervirens* "Suffruticosa" - Box
- 5b Bondebonne - *Vicia faba* - Faba bean
- Grønnkål - *Brassica oleracea acephala* - Curly kale
- Turkey
- Bladbete - *Beta vulgaris* - Ruby chard
- Rødbete - *Beta* - Beetroot
- Spinat - *Spinacia oleracea* - spinach
- 5 Aurikkel - *Primula auricula* - Auriculas
- Agurkurt - *Borago officinalis* - Borage
- Gul Gåseblom - *Anthemis trinctoria*
- Yellow chamomile
- Gulsete - *Gentiana lutea* - Gentian, yellow
- Tinehibisk - *Hibiscus trionum* - Bladder Katnia
- Hvit nyserot - *Veratrum album*
- White False Helleborine
- Isop - *Hyssopus officinalis* - Hyssop
- Jomfruena i det grønne - *Nigella damascena* - Love-in-a-mist
- Krusmynte - *Mentha crispa* - Mini, curled
- Malurt - *Artemisia absinthium*
- Wormwood, absinth
- Moskuskattost - *Malva moschata* - Mallov, musk
- Salvie - *Salvia officinalis* - Sage
- Sar - *Saturia hortensis* - Summer Savory
- Sitronmelisse - *Melissa officinalis* - Balm
- Timian - *Thymus vulgaris* - Garden Thyme
- Vantil akalebie - *Aquilegia vulgaris* - Columbine

- 6 Asparagus - *Asparagus officinalis* - Asparagus
- 6a Rabarbra - *Rheum palmatum* "tamguiticum"
- Rhubarb
- 6b Løk - *Allium cepa* - Onion
- Porre - *Allium ampeloprasum* - Leek
- Rødkål - *Brassica oleracea capitata* - Red cabbage
- Barlind (kåleformet) - *Taraxacum baccata* - Yew
- 7 Bjørnerot - *Mentha athanaticum* - Spignel
- Dagfiole - *Hesperis matronalis* - Sweet rocket
- Sprøkføyelsblomst - *Tagetes patula* - French Marigold
- Gravmyrt - *Vinca minor* - Lesser periwinkle
- Gråpære - *Pyrus communis* - Pear tree
- Judaspenge - *Lunaria annua* - Honesty
- Julerose - *Heileborus niger* - Christmas Rose
- Levkøy - *Maihitola incana* - Stock
- Løpstikke - *Levistica officinalis* - Lovage
- Løvmunn - *Antirrhinum majus* - Snapdragon
- Spansk kjøvel - *Myrrhis odorata* - Sweet Cicely
- Stikkelsbær - *Ribes tova-eripa* - Gooseberry
- 8 Duftskjersmin - *Philadelphus coronarius*
- Lind - *Tilia cordata* - Lime tree
- Moskuslørbær - *Fragaria moschata*
- Musk strawberry
- Villbergflette - *Hedera helix* - Common ivy
- Vivendel - *Lonicera periclymenum* - Honeysuckle
- 9 Gamle former av eple - *Malus domestica* - Apple
- Red og Hvit rips - *Ribes rubrum* - Red and white currant
- 10 Gamle former av plomme - *Prunus* - Plum
- Hagerkespore - *Corydalis solida* - Hollowwort
- Kongekrone/vibeegg - *Friillaria meleagris* - Snake's head
- Sølbær - *Ribes nigrum* - Black currant
- 11 Barlind - *Taraxacum baccata* - Yew

DAMSGÅRD HOVEDGÅRD * VESTHAGEN / FRUENS HAGE * PLANTELISTE (UTVALG)

- 1 Fagerfredløs - *Lysimachia punctata*
 - Large Yellow Loosestrife
 Gjerdesolhatt - *Rudbeckia laciniata* - coneflower
 Honningknoppurt - *Centaurea montana*
 - Perennial cornflower
 Iris - *Iris variegata*
 Mariklokke - *Campanula medium* - Canterbury bells
 Sibiriris - *Iris sibirica*
- Strutsevinge - *Mattuccia struthiopteris*
 - Ostrich Fern
- Sverdlilje - *Iris pseudocorus*
 Såpeurt - *Saponaria officinalis* - Soapwort
- 2 Ask - *Fraxinus exelsior* - Ash
 Vivendel - *Lonicera perichlymenum* - Honeysuckles
- 3 Bendelløk - *Allium scorodoprasum* - Rocambolo
 Bergmynte - *Oregano vulgare* - Oregano
 Eplemynte - *Mentha suaveolens* - Applemint
 Gressløk - *Allium schoenoprasum* - Chives
 Kvann - *Angelica archangelica* - Angelica
- 4 Ekte mispel - *Mespilus germanicus* - Medlar
 Bringebær, hvite - *Rubus idaeus* - Raspberry, white
 Humle - *Humulus lupulus* - Hop
 Tidløs - *Colchicum autumnale* - Autumn crocus

